szombat

1999. május

•

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata.
Megjelenik évente tízszer.

•

Szerkesztőbizottság:
Itamár Jáoz-Keszt
Lichtmann Tamás
Székely Gábor
Turán Tamás

Szerkesztőség:
Szántó T. Gábor (főszerkesztő)
Gadó János, Novák Attila

•

A megjelenést támogatja: Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány

•

A héber és jiddis szavak átírása a szerzők felfogását tükrözi.

•

Terjeszti a HÍRKER Rt., NH Rt., a Kiadói Lapterjesztő Kereskedelmi Kft és a Sziget Rehabilitációs Kisszövetkezet
Izraeli képviselet:
Pirsum Chen
43 King George St.
Jerusalem
Tel.: 972-2-6222121

•

Címlapfotó:
Pécsi Katalin

•

A kéziratok szerkesztése lezárult:
1999. április 16-án.
Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1065 Budapest, Révay u. 16.
Bálint Zsidó Közösségi Ház,
234-es és 235-ös szoba.
Telefon:
311-9214/136, 137
Telefon/fax: (36-1) 311-6665
Szerkesztőségi órák és hirdetésfelvétel:
csütörtökönként
16 és 17 óra között.

Lapunk e-mail címe:
szombat@c3.hu
Címünk az interneten:
http://www.c3.hu/~szombat

Előfizethető a kiadóhivatalban, illetve postautalványon az OTP
11709002-20066703
„Szombat" számú alszámlán.
Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.

HU ISSN 0865-3844

Nyomta: Szikra Lapnyomda

TARTALOM

HAZAI DOLGAINK

3 Novák Attila: Új hangok egy régi témára (Holocaust-tagadás vörösbarna köntösben)

5 Az utolsó „jugoszlávok" – Zsidó menekültek a bombázott Szerbiából *(Pécsi Katalin)*

8 A Bzsh hallgat, a Mazsihisz beszél

Tordai Péter: Minden zsidó felé kezet nyújtva

Dr. Feldmájer Péter: A választás érvénytelen

10 Hitközségi választások után – Demokrácia a felszínen

11 Visszahódítás: az első kísérlet

VILÁG

12 Párizsi levél: A kövek tolmácsa – Találkozás Shelomo Selinger szobrászművésszel *(Forrai Eszter)*

12 Toplista

14 Aki mindenkinek sok volt

IZRAEL

16 Pártlista – Az izraeli választásokon (eséllyel) induló pártok

18 Kisebb tét, nagyobb hangerő *(g.j.)*

KULTÚRA

20 Isaac Bashevis Singer: Árnyak a Hudson folyó felett

24 Pálfalvi Lajos: Zsidó témák a lengyel irodalomban II.

31 „A mi egyetlen utunk a munka" *(Deák Gábor)*

32 Nincs végső magyarázat *(Welker Árpád)*

Summary

A controversial article was published in Népszabadság (Hungary's largest distribution daily newspaper) by István Lovas well known extreme right-wing publicist. He claims that the Holocaust is over-emphasized internationally by Jews, because this allows Israel to hide its own sins. Our author **Attila Novák** reflecting on this article argues that the reason why the Holocaust has become the symbol of our civilization is because western culture takes its roots from biblical i.e. Jewish sources, and the concept of crime and punishment was inherited from the Bible. Anti-semitism is uncapable of handling this fact, so it tries to look for new content for its anger: this time the same old tune is interpreted in leftist, pro-minority thirdworldism. According to this theory Jews are the epitome of oppresive white European civilization who exert a powerful influence on the world.

The Budapest Jewish Community and the Federation of the Jewish Communities of Hungary held their electoral meeting. Both elected a new president, while their executive director (the same person for the two organizations) was re-elected. (Both organizations have a rule the executive director is elected rather than simply appointed) The author of our commentary wonders whether the fact that the presidents were voted down, is a sign of democracy. However, the work of the previous presidents was not thoroughly criticised, the newly elected ones did not come up with a serious programme. This means only superficial democracy. The identity of a democratic community is defined by the fact that it is supported by its members. Hungarian Jewish organizations and institutions are mostly supported by the Hungarian state, and additionally by donations from Jewish communities outside Hungary. These sums are distributed through the apparatus, so as a matter of course the executive director as the first person of the apparatus accumulates the most power. His re-election could not be doubted.

Katalin Pécsi's report takes a look at the life of Serbian Jews who have fled the war and are staying in Budapest. This group of some 300 people, many of whom arrived with nothing but a small suitcase, are put up in a modest hotel with the support of the Joint and the Sochnut. The Jewish community provides them with free meals, the Jewish schools offer opportunities to study and play. Youth organizations try and involve the younger members of the group in their activities. Various organizations have started to collect donations. The Hungarian Jewish community is helping these refugees, but cannot solve the problem of their lives. Sochnut has taken many of the younger refugees to Israel for a few weeks trip.

LAPZÁRTA UTÁN

Kárpótlási fejlemények

A Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány (Mazsök) ez év februárjában küldte ki a kérdőíveket azoknak az egykori deportáltaknak, akiket 1944-45-ben különböző német üzemekben dolgoztattak kényszermunkásként. **Sebes Gábor**nak, a Mazsök titkárának tájékoztatása szerint mintegy 1200 kérdőívet küldtek vissza, aminek túlnyomó része, mintegy ezer darab megalapozottnak tűnik. A kérdőívet visszaküldők az aláírt papíron meghatalmazzák **Michael Witti** müncheni ügyvéd irodáját, hogy nevükben lépjen föl az érintett német cégek ellen. Michael Witti **Ed Fagan** New York-i ügyvéddel együtt több német céggel szemben képviseli a volt kényszermunkásokat. Az ügy nem tűnik egyszerűnek, mivel többtucatnyi német cégről lehet szó. Ezek ellen az ügyvédi iroda keresetet nyújtott be amerikai bíróságokon, nem titkolva reményét, hogy sikerül majd peren kívüli megállapodást elérni, mely esetben a kialkudott kárpótlási összeg húsz százaléka illeti az ügyvédi irodát. (Az összeget a Mazsök sokallja, de egyelőre ez ügyben nem tesznek lépéseket.) A legújabb fejlemény az, hogy Ed Fagan ügyvéd húsz magyar kényszermunkás nevében újabb keresetet nyújt be New Yorkban, így ők képviselnek majd minden magyarországi érintettet. Ettől azt várják, hogy a megegyezésnél megkerülhetetlenek lesznek az egykor Magyarországról elhurcolt kényszermunkások, és nem fordulhat többé elő, hogy csak a felét kapják annak, amit nyugaton élő sorstársaik, mint ahogy ez a 250 márkás nyugdíj esetében történt.

A peren kívüli megállapodásra hírek szerint van esély, mivel Németország, illetve a német cégek mindenképpen szeretnék elkerülni a svájci forgatókönyv megismétlődését, amikor amerikai kormánytisztviselők és törvényhozók már bojkott életbe léptetésével fenyegetőztek svájci bankok amerikai leányvállalatai ellen. Német cégek amerikai filiáléi már most is kénytelenek bíróságra járni, és hírek szerint próbálják elejét venni a helyzet elmérgesedésének. A német kormány – elkerülendő, hogy maga legyen az egykor rabszolgamunkásokat dolgoztató cégek jogutódja – egy közös alap fölállítására ösztönzi az érintett cégeket, amelyből a hajdani kényszermunkásokat kárpótolnák. A vállalatok viszont húzódoznak ettől, és garanciákat kívánnak, hogy az alap létrehozása után többé senki nem fogja őket hasonló követeléssel megkeresni. Ez az elvárás azonban nemigen teljesíthető, mert sem nemzetközi szervezet, sem kormány nem köthet olyan megállapodást, amely a világ számos országában élő túlélőket bármire is kötelezné .

Eddig a *Siemens* és a *Volkswagen* hozott létre olyan alapot, amely az egykori kényszermunkások kárpótlására szolgál. A két cég erről a magyar napilapokban közzétett hirdetéseiben is tájékoztatott.

A német alkotmánybíróság három éve hozott olyan határozatot, amely elismeri az egykori kényszermunkások jogát arra, hogy az őket „foglalkoztató" cégektől kárpótlást kérjenek. Az alkotmánybíróság az igények benyújtására hároméves határidőt szabott. Sebes Gábor tájékoztatása szerint az ügyvédek megtalálták az elévülés ellenszerét. Elképzelhető, hogy minden egyes kényszermunkás nevében külön-külön keresetet kell benyújtani német bíróságon. A Mazsök irodája folyamatos kapcsolatban áll az ügyvédekkel és azonnal értesíti az érintetteket, ha erre szükség lesz. Az ügyvédek azonban valószínűleg csak azok nevében tudnak fellépni, akik rabszolgamunkájuk időpontját és a haszonélvező üzem nevét meg tudták adni – tájékoztatott Sebes Gábor. Akiknél ez hiányzik, avagy mezőgazdasági munkán voltak, kizárólag a lágeren belül dolgoztak, vagy valamelyik helyhatóság fogta őket kényszermunkára, azok esetében sajnos kevés a remény.

Egyéb kárpótlási hírek:

■ A német humanitárius alapból fizetendő „második 500 márkát" folyamatosan fizetik, és jelenleg már az utolsó 4000 embernek küldendő értesítést postázzák.

■ A svájci kárpótlás második, 600 dolláros részének kifizetése elől elhárultak a jogi akadályok. Sebes Gábor tájékoztatása szerint a Mazsök aláírta a megállapodást a svájci alappal, és a kifizetések a technikai kérdések rendezése után, feltehetőleg másfél hónap múlva megkezdődnek.

■ A 250 márkás német életjáradék ügyében, melyet a Claims Conference nevű szervezet frankfurti irodája intéz, mintegy hatezer beadvány érkezett a szervezet budapesti irodájához. Ebből eddig háromezer találtatott megalapozottnak – ezeket továbbították Frankfurtba. A háromezerből – ismeretlen számú beadvány elbírálása után – eddig négyszáznak ítélték meg az életjáradékot. A pénzt az érintetteknek már el is kezdtek folyósítani, 1988 júniusig visszamenőleg.

■ Az „életüktől és szabadságuktól jogtalanul megfosztottak" harmincezer forintos kárpótlása ügyében elhangzott tiltakozások egyelőre nem vezettek eredményre. Az Országgyűlés Emberi Jogi Bizottságának március 23-i ülésén az MSZP és az SZDSZ részéről javaslatok hangzottak el, melyek szerint a sérelmezett összeget a későbbiekben kiegészítenék háromszázezerre, ám a kormány ezt az elképzelést nem tette magáévá. A Mazsihisz az Alkotmánybírósághoz fordult, de egyelőre még a döntéshozatal időpontja sem ismeretes.

A *Szombat* márciusi számában közölt Piotr Szewc-versek alól lemaradt a fordító, **Lóky Tamás** neve, úgyszintén a Budapester Klezmer Bandről készült felvétel fotósáé: **Müller Lászlóé.** Elnézésüket kérjük!

EGY BARÁTSÁGOS MINJÁNT KERES?

MÁJUSI IMAIDŐK:

Péntek este 1/2 8-tól (utána kiddus)
Szombat de. 1/2 9-kor
Szombat du. 17 órától nyitott beszélgetés a Pirke Avot, az Atyák bölcsességei traktátusról

Szeretettel várjuk a Visegrádi súlba
(Visegrádi u. 3., a földszinten, az udvarban).

Érdeklődni lehet a 06-30-916-0849-es telefonszámon.

NOVÁK ATTILA

Új hangok egy régi témára

(Holocaust-tagadás vörösbarna köntösben)

Lovas István, aki – eddigi hírlapírói munkásságát figyelve – észrevehetően mindig is szívesen foglalkozott véres-izgalmas történetekkel, kivégzésekkel, tömeggyilkosságokkal, népirtásokkal – a közelmúltban újabb cikkel rukkolt elő, olyannal, amely – akarata szerint is – vitát provokált. Az új magyar vörösbarnizmusnak véleményem szerint – indulataiban, motivációjában és tehetségében – e csak Rajniss Ferenchez mérhető publicistája pennáját tintába és vérbe mártja és hozzákezd a számláláshoz. Más ez azonban, mint az ómer-számlálás, nem kalászokról és napokról, itt halottakról van szó.

Minden írás tartalmaz olyan szavakat vagy mondatokat, amelyek egyfajta el, vagy kiszólásként írója szándékaira utalnak, és felborítják a szavak és mondatok egymásutánját, azaz érzelmekkel és érzésekkel aknázzák alá a szöveg logikai vagy logikainak álcázott vázát. Ez alól Lovas cikke (*Összehasonlító véralgebra és holocaust, Népszabadság*, 1999. március 5.) sem kivétel. Rögtön az első mondatban „Auschwitz" idézőjellel szerepel, így a szerző számára ilyen nem is létezik, ez csak egy narratíva a sok közül, nem általánosan bevett, nem elfogadott, ilyen nincs is, ezt mások találták ki. Talán az ilyen esetekben figyelhető meg a legjobban, hogy a posztmodern azon álláspontja, amely a szövegeket és a narratívákat állítja a középpontba és a tények státuszát és önállóságát szünteti meg, illetve a tényeket az „interpretációktól" teszi függővé, hogyan szivárgott le az alsóbb régiókba („gesunkenes Kulturgut") és hogy ennek az álláspontnak milyen komoly morális következményei lehetnek. Szélsőjobboldalon és szélsőbaloldalon (vagy a „vörösbarna" oldalon) ugyanúgy teszik zárójelbe a zsidó népirtás tényeit, és kapcsolják össze a „tőlük el nem választható" interpretációkkal: és ezt nevezik ők Holocaust helyett „Holocaust"-nak. Ugyanakkor – ellentmondásos módon – tényekre hivatkoznak akkor, amikor a holocaust egyedisége ellen érvelnek.

A holocaust tagadóinak vagy relativizálóinak régi módszere, hogy az áldozatok számát teszik kérdésessé. A szerző szerint nem hatszázezer, hanem ennél kevesebb magyarországi holocaust-áldozat van: „Ami azt mutatja: a kutatások nem feleslegesek". A kutatások tehát irányuljanak arra, – természetesen a kutatás szabadságát is figyelemben véve – hogy minél kevesebb Holocaust-áldozatot kutassanak fel. Számok és számok között azonban nemcsak mennyiségi, hanem ontológiai különbség is lehet, le lehet vonni százezer halottat a többszázezerből, de nem sok minden változott az előzőkhöz képest, mert az egy és a sok halott közötti tartományban a sok felé haladva, egy idő után egyszerűen megszűnnek a számszerű különbségek és a többmillió áldozat vére, mely „az égre kiált", transzcendentális jelentőségre tesz szert, hiszen a reális világból a mennyei szférába kerül, azaz lényegül át. Lovas egyébként magukat a zsidókat – **Zygmunt Bauman** mögé bújva – „kiirtási büszkeséggel" vádolja meg, majd így tér át az általa „privilegizált nemzeti státus"-ra, azaz a szerinte a szenvedésből előjogot kovácsoló Izrael – általa nemigen kedvelt – államára. Vádjai magára vallnak, mert ő vádolható „kiirtási büszkeség"-gel, hiszen példák tucatjának felhozatalával próbálja kisebbíteni a zsidók és növelni – többek között – a magyarok veszteségeit – ami arra utal, hogy maga is csak a minél több hullát tartja erkölcsileg és számháborúilag elfogadhatónak. Nyilvánvaló, hogy a holocaustnak az európai köztudatba történt belehelyezése egyfajta versenyhelyzetet teremtett. Ha nekik (t.i. a zsidóknak) volt holocaustjuk, akkor mi sem vagyunk alábbvalók, nekünk is volt.

A holocaust tagadói vagy relativizálói más módszert is használnak: átírják a történelmet. A *Demokrata* publicistája szerint az 1942-es januári wannsee-i konferencián nem kiirtásról, hanem „csak" keletre történő deportálásról döntöttek. Lovas itt rálép a **David Irving** és **Robert Faurisson** által fémjelzett útra, akiknek logikája szerint haláltáborok azért sem léteztek, mert aki meghalt, az már nem tud róla beszámolni, aki viszont túlélte, az nem is lehetett gázkamrában, ezért nem hiteles tanú. A távoli indiánok szenvedései viszont objektíve is igazak, hiszen nem zsidókról van szó, hanem egy, az „érdekérvényesítésben" gyengébb és harmadikvilág-beli csoportról.

Persze egy gondolatmenetnek nem csak a tartalma lehet fontos, de a kontextusa is. Az, hogy más népeket, népcsoportokat is ki akartak írtani, nyilván nem minősül holocaust-tagadásnak, mivel népirtás már volt a történelemben, de a holocaust több volt, mint pusztán népirtás. Az örmény genocídium, Kelet-Timor szomorú sorsa, a tibeti mészárlások mind-mind csak újabb példáit adják az emberi gonoszságnak. És mégis, az az érvelés, mely itt Európa közepén, a tatárjárás zivataros időszakát és az indiánok kiirtását hasonlítja össze a holocausttal, nyilván nem politikai szándék nélkül való, ugyanis helyben lejátszódott népirtást hasonlít össze többtízezer kilométerrel távolabbi helyeken lejátszódott tömeggyilkosságokkal, ami a kontextuális igazságot tekintve legalább annyira irreleváns, mintha valaki a maradék törökországi örménységet oktatná ki azzal, hogy miért dimenzionálja túl szenvedését és miért nem foglalkozik inkább a hutuk vagy a tuszik problémájával.

De mit is jelent itt, Közép- Európa szívében, –, ott, ahol túlélők tízezrei él-

nek, és még láthatók a KZ-ek maradványai – alig ötven évvel az események után, a holocaustnak a lerombolása? Milyen következményei lehetnek ennek és egy „izraeli mítosz"-ról szóló eszmefuttatásnak egy olyan országban, ahol Izraelről évtizedeken keresztül a Lovaséhoz hasonló szövegeket kellett olvasnia a hivatalos, kommunista tájékoztatás közegében más médiumhoz hozzá nem jutó átlagpolgárnak?

A magyar olvasó, aki az izraeli helyzetről nem jól tájékozott, nem tudja hitelt érdemlő módon belátni ennek a kijelentésnek az igazságtartalmát, pedig erről az országról több tudósítás született, mint földrésznyi területekről, és a világ köztudatát is nyilvánvalóan jobban érdeklik az Izraelben, mint a máshol történtek. Lovas Istvánt és „jobboldali" társait (Demokrata, etc.) is jobban érdekli a Zsidó Állam, mint mondjuk a dél-amerikai országok nyomora. Ha nem így lenne, ha szociális érzékenységük tényleg kiterjedne azokra a területekre, amelyet nem érint az általuk teremtett „zsidó- nem-zsidó tér", (ahol minden, még a legapróbb történés is csak e koordinátarendszeren belül értelmezhető) akkor a „jobboldali", azaz vörösbarna orgánumokban többet olvashatnánk a fejlődő országok nyomoráról, mint Izraelről. Márpedig a zsidóság és a Zsidó Állam – nyilván a zsidók akarata ellenére – meglehetősen „felül van reprezentálva" ezekben a sajtótermékekben.

A holocaust egyedisége nem csak az áldozatok számában áll, hanem abban is, hogy a zsidókkal történt, azaz a Biblia választott népével. Természetesen más tényezők is aláhúzzák a soá egyediségét: az, hogy Európa szívében történt, hogy a zsidókat először összegyűjtötték, koncentrációs táborokba zárták, majd nagyipari módszerekkel, a modern technika minden vívmányát felhasználva gyilkolták meg őket. Ahol az áldozatok vagy a szereplők zsidók, ott – éppen az európai kultúra bibliai gyökerei miatt – sokszor az érintettek akarata ellenére is túldimenzionált, szinte kvázi-teológiai tér keletkezik, és ezt a túldimenzionált teret sokszor és öntudatlanul a „jobboldali" közszereplők is fenntartják, hiszen a zsidóság kiemelt teológiai fontosságát és szimbólikus „hatalmát" a maguk perverz módján, ők is érzik, tudatosítják és a maguk torz módján le is reagálják.

A zsidók szenvedése és „hatalma" ugyanis nem „lobbiérdekekben", „csoportnyomásban" vagy „felülreprezentációban" áll a szimbolikus „hatalom", amelyet a világ tulajdonít a zsidóknak, a Könyv mára igencsak szekularizálttá vált szimbólikus hatalma. A szimbólikus hatalom pedig szekularizált formájában a vallási hatalom továbbélése. A holocaust azért tudott egész civilizációnk szimbólumává válni, mert a nyugati kultúra eredendően biblikus, azaz zsidó gyökerű, és egyenes ágon a Bibliából örökölte a bűn, a büntetés és a bűnhődés fogalmát. A zsidó gyökerek ráadásul utat nyitottak az emberiség számára saját lényük még teljesebb felfogása és megértése felé, azaz az univerzalizmus felé. Éppen *ezért*, a bibliai emberkép miatt nem lehet emberi élet és emberi élet között különbséget tenni, hiszen nem véletlen, hogy azok, akik ébrentartják a nem-európai kultúrkörben elkövetett gaztetteket, azok többnyire e kultúrkör szülöttei, és érvelésük, valamint az általuk használt fogalmak szintén e kultúrkör biblikus tradíciójának szülöttei. Ez nem az erősebb farkastörvénye, ez a bibliai lelkiismeret élő voltáról árulkodik, hiszen öngyűlölő nyugatiak még a Nyugatot is a bibliai kultúrkör morális fogalmai alapján ítélik el. A holocaust azért is egyedi, mert a nyugati kultúra által is vallott és keresztény közvetítéssel áthagyományozott bibliai értékek és az Európa közepén történt horrorisztikus események közötti feszültséget az értékek és a történtek közti mérhetetlen morális távolság adja meg, ráadásul a történet központjában a bibliai üzenet hordozója, a zsidó nép állt.

A holocaust azért tudott egész civilizációnk szimbólumává válni, mert a nyugati kultúra eredendően biblikus, azaz zsidó gyökerű, és egyenes ágon a Bibliából örökölte a bűn, a büntetés és a bűnhődés fogalmát. A zsidó gyökerek ráadásul utat nyitottak az emberiség számára saját lényük még teljesebb felfogása és megértése felé, azaz az univerzalizmus felé.

Lovas István élesen támadja Izraelt, másokat idézve és azt állítván, hogy a zsidó állam a holocaustot saját legitimálására használja fel. Már maga az átcsúszás a zsidóktól a zsidók nemzeti államáig is mutatja, hogy a támadás nem pusztán a holocaust emlékezete (amelyet, az említett okok miatt *nemcsak* zsidók tartanak fenn), hanem a zsidó nép mint kollektívum ellen irányul. Lovas István ráadásul még abba is beleszólna, hogy milyen szellemben tanítsák az izraeli kisiskolásokat, ami egy ország belügye. Arról ne is beszéljünk, hogy Izraelben holocaust-túlélők százezrei élnek, akiknek a számára a holocaustnak nemcsak egyfajta univerzális igazság szempontjából van jelentősége, hanem a holocaust a *saját* történelmük része, és áldozataikban a *saját* halottaikat gyászolják. Izrael pedig a zsidó nép állama, amely a holocaustot nemcsak az egyes egyének, hanem a zsidó nép kollektívuma szempontjából is saját (elő)történetének tekinti, némelyek pedig teológiai fontosságot is tulajdonítanak neki. Elvitatni a közösségeknek azt a jogát, hogy kiemelt fontosságot tulajdonítsanak a saját halottaiknak, ugyanakkor a magyar tatárjárás egyébként irreálisan eltúlzott áldozatait kiemelve példálózni a holocaust ellenében ugyanaz, mint amivel Lovas ellenfeleit vádolja: az áldozatok felülírása és a tragédia relativizálása, ami logikailag és morálisan is tarthatatlan.

A soá tagadói az ezredforduló felé érve igazítottak retorikájukon és fasiszta köpenyükre kommunista gúnyát húztak. Az új vörösbarna ideológia, melynek Lovas István a magyarországi helytartója, erőteljes Nyugat-ellenes éllel és szociális demagógiával támadja a holocaustot. Zavaros korban élünk, a határvonalak elmosódtak: ökofasiszták, orosz nemzeti kommunisták, volt maoisták és sztálinisták, neo-iszlamisták és mindenféle zavaros fejű szinkretisták alkotják a gerincét annak a csapatnak, amely posztmodern módon és szociális érzékenységtől áthatva, azaz baloldali retorikával vádolja a világ fejlődő népeinek nyomorával, az összes világpolitikai és hatalmi konfliktus kirobbanásával a Nyugatot, Izraelt és a zsidókat. Az új ideológia szerint a történelmet mindig az erősebb fél érdekei szerint írták és írják, és minden népirtást az erősebb nyugati fél követ el a gyengébb harmadikvilág-belivel szemben. E szimplifikált kvázi-rasszo-marxizmus sze-

rint a zsidók, ahogy a múlt századi híres antiszemita kiadvány fogalmaz, *„rois de l'époque"*, („A kor uralkodói"), azaz az erősebb félhez tartoznak, akik mindig is elnyomták a fejlődő világot, és fondorlatos módon saját holocaustjukkal próbálnak meg ismét karriert építeni. Az új ideológusok célja pedig az, hogy „újabb történeti kutatásokkal" újabb és újabb holocaustokat kreáljanak, nagyjából ahhoz hasonló módon, ahogy a multikulturalizmus és az etnonacionalizmus megszállott hívei kreálnak az általuk tételezett „nagy fehér férfi" történelmét tagadva, de arra irigykedve, arról mintázva és ahelyett, külön afrikai vagy leszbikus történelmet. Az újabb holocaust-relativizálás ebbe az áramlatba tartozik, öngyűlölő és zavarodott fejű nyugati értelmiségiek (köztük több öngyűlölő zsidóval, mint például az exmarxista neofita muzulmán **Roger Garaudy**-val, vagy az egyébként kiváló nyelvész **Noam Chomsky**-val, etc.) régi-új antiszemitákkal együtt vádolják magát a Nyugatot és benne a par excellence nyugati embernek tartott zsidókat azzal, hogy kisajátítják maguknak a szenvedés jogát és hogy ehhez nem volt joguk, mert ez a fejlődő világ privilégiuma. A holocaust során a nyugati, európai ember és nem a harmadik világ lakói szenvedtek, mégpedig túl sokat, ezért – úgymond e túl sok szenvedésben, mely a nyugati féltekén történt, a nyugatiság és a fehéremberség fennsőbbrendűsége nyilvánul meg, ami nem igazságos, *ezért* nem is igaz – állítják ők. Egyenlőséget a szenvedésben, a halálban, a hullahegyek számában és az eltöltött életpercekben – sugallják az absztrakt igazság eme követői, akik a Nyugat prófétai, bibliai gyökerű lázas igazságkeresését fegyverként fordítják saját civilizációjuk ellen.

A történelem emberi jogi, szociális és faji alapú purifikálása mutatja a legjobban, hogy a zsidóság mennyire a nyugati civilizáció része; hogy ettől a kultúrától kapta és kapja a legtöbb dicsőséget, ugyanakkor a legtöbb megaláztatást is.

A fenti esszé szerzőjében szerkesztőségünk új munkatársát köszöntjük, akinek több írását olvashatták már lapunkban. *Novák Attila* történész, a magyarországi cionizmus kutatója. Itt ragadjuk meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjunk a lap szerkesztésétől visszavonult kollégánknak, *Várai Emil*nek, aki a Szombat munkájában a kezdetektől részt vett.

Az utolsó „jugoszlávok"

Zsidó menekültek a bombázott Szerbiából

A Peszach előtti napokban nem hivatalos csatornákon terjedt zsidó körökben a hír: zsidó menekültek érkeztek Budapestre Szerbiából... A Bálint Házban kaptak átmeneti szállást, matracokon és a Scheiber Sándor Iskolában. A napi sajtóban a Mazsihisz hivatalos kommünikéje igen rövid: a tényt közli csupán, a kimenekítés részleteiről vagy a „vendégek" hollétéről biztonsági okokból nem tájékoztat. A szóbeszéd viszont ezúttal is hatásosnak bizonyult: mire az ünnepek után rátalálok a csoportra, alapjában véve már meg is szerveződött budapesti életük: komfortos szállodába költözhettek, ahol az étkezésüket is biztosítják; önkéntes segítők bukkantak fel mellettük, akik a mindennapi, gondok megoldásában segédkeznek, avagy jelenlétükkel éppenséggel a hangulatot javítják. A betegek orvoshoz, illetve kórházba kerültek, az apróságok és a mamák a Lauder óvoda „játszóházában" feledkezhetnek meg egy pár órára „rendkívüli helyzetükről"; a sportolni vágyó fiatalok előtt nyitva áll a Scheiber Sándor iskola tornaterme; mindenki éjjel-nappal bejáratos a Bálint Házba, a napi programok mellett az ottani számítógépek jelentik a fő vonzerőt: aki tud, internetes üzeneteket vált az otthon maradt családtagokkal...

Gyertyafényes buli

A Bálint Házban találkozom először a csoporttal, jobban mondva a fiatalok egy csoportjával. Egyáltalán nincs „menekült-jellege" az ifjúságnak: összeszokott, vidám, farmeres-pólós fiúk és lányok baráti társasága. Első pillantásra nem is igen tudom megkülönböztetni a „vendégeket" a helyiektől – akár egy szarvasi találkozón is lehetnénk. Nem is tévedek nagyot. Mint hamarosan kiderül, a tizen- és huszonéves „jugók" zöme visszatérő szarvasi táborozó, többen közülük madrichok is. Így aztán magától értetődik, hogy a magyar madrichok és a táborban megismert barátok is velük ünnepelnek. A soméros **Fehérvári Tamás** és **András** másnapra közös kirándulást is szervez, egy Wesselényi-trikós, tizenéves fiú magánprogramokat beszél meg szabadkai barátjával; Frici pedig, a fő-madrich – nem tudom, hogyan csinálja – mintha egyidőben tudna énekelni, több nyelven beszélgetni, magnót szerezni, gyertyát gyújtogatni, a heti tennivalókat egyeztetni, mobiltelefonozni... Frici, azaz **Fritz Zsuzsa**, a Forrás Központ vezetője nem csupán a szülinapi buli lelke, de az egész „jugóproject" motorja is: rég nincsen már munka-, jobban mondva szabadideje: fáradhatatlanul szervezkedik a Bálint Házban és a szállodában, éjjel és nappal – közben még jókedvű is, mint mindig. Naivan megkérdezem a mellettem ülő, már nem tinédzser férfiút, ő melyik városból jött, mire kiderül: nem szerb, hanem izraeli, majd az is, hogy „civilben" a budapesti Joint vezetője.

Talán éppen ez a csoport, a család nélkül érkezett fiatalok élik át a legkönnyedebben az adott helyzetet: mozgékonyak, szívesen mászkálnak a városban – nem először jámak Budapesten és Magyarországon. Akadnak itt ismerőseik és barátaik, ők maguk nyitottak többféle jövőre is, ugyanakkor nyugtalanok, hiszen a családjukat hagyták hátra. A mindannapos internetezés fontos rituálé lett az életükben – ez az egyetlen összekötő szál a szülőkkel.

Nem mellékes körülmény, hogy a fiúk nagyrésze katonaköteles korú, de minthogy a bombázás megkezdése előtti napon indultak „turistaútra", még átjöhet-

Koszovó

Hasábjainkon meg kell emlékeznünk arról a tragédiáról, mely a koszovói albánokat érte és folyamatosan éri. Az albánoktól először kollektív jogaikat vonták meg, majd – a NATO bombázásait okozta zürzavart kihasználva –, szerb milicisták kergetik el őket házaikból, melyeket később felgyújtanak. Akiket közben nem lőnek agyon, és sikerül elérniük a határt, azoktól szerb határőrök veszik el és semmisítik meg okmányaikat. Hogy nevük se maradjon. Hogy vissza se jöjjenek. Hogy tudják meg: nincs hazájuk és nincs helyük a nap alatt. Hogy – akit fizikailag nem tudtak – legalább szimbolikusan semmisítsék meg.

A szülőföldjéről elkergetett nép egy olyan rezsim áldozata, mely saját nacionalista örjöngésébe belefeledkezve immár évek óta tiporja sárba elemi jogaikat. Úgy gondoljuk, egy zsidó lapnak érzékenynek kell lennie egy olyan nép sorsa iránt, melyet megaláznak és üldöznek, ezért szolidaritásunkat fejezzük ki e nagyon is zsidó sorsot megért emberek iránt. Ami most történik, azt túlzás lenne holocaustnak nevezni, inkább olyan etnikai tisztogatásról van szó, mely minket nagyon is emlékeztet a spanyolországi kiüzetésre, hiszen az Ibériai-félszigetről ugyanúgy üzték el a zsidókat házaikból és tízezreket kényszerítettek vándorútra. Ezek közül a spanyol zsidók közül sokan érkeztek a mostani tragikus események színterére, a Balkánra, ahol otthonra leltek. A kocka fordult: a tegnap üldözött zsidói ma már nem azok. A zsidó népet állami szinten is képviselő Izrael mára fontos hatalmi tényező lett. Örülünk annak, hogy Izrael Állama segélyt küldött a koszovói albánoknak, akik évszázadokon keresztül befogadták az üldözött zsidókat és menedéket nyújtottak a számukra.

Reméljük, hogy a puskaporosnak nevezett Balkán, amely a régmúlt századokban jóval toleránsabb és plurálisabb volt, mint a büszke Nyugat, egyszer megint az lesz, ami volt és a fegyverek zaját a józan kompromisszumok fogják felváltani.

tek a határon. Ha azonban történetesen egy nappal később érkeznek, a határőrök már visszafordították volna őket – akárcsak a szülinapi buli estéjén érkező, újabb „turistacsoport" buszvezetőjét, akit egy magyar kollégájának kellett a határon felváltania. Két nappal később, a szállodai ebédnél látom majd, hogy valóban, alig van férfi a mintegy kétszáz menekült között. Aki férfi létére mégis át tudott jönni, az még a bombázást megelőzően szánta rá magát erre a lépésre. (Egy középkorú szabadkai, értelmiségi férfi, két tizenéves fiával, már korábban megfontolta az áttelepedést: állása van kilátásban, és egy önkéntes, magyar segítő közreműködésével lakást is talál magának.)

Az egyik magyarul beszélő, tizenhat év körüli szabadkai srác, aki a bátyjával együtt érkezett, elmeséli: három órával az indulás előtt kapták telefonon a hírt, hogy van még hely a buszban... A szülők döntöttek helyettük: a gyerekeknek jönniük kell. El se tudtak igazán búcsúzni az otthon maradottaktól.

Egy újvidéki, huszonéves fiú meséli: neki egy teljes napja volt az indulás előtt. Az egyetemet hagyta ott, de reméli, Izraelben mielőbb folytatni tudja majd a történelem szakot. (Jó helyzetben van, mert elég jól beszél héberül, élt már egy évig Izraelben). Rajta kívül senki se tudta biztosan beszélgetőtársaim közül, hogy valóban alijázni akare. Majd még meglátják. A *Szochnut* mindenesetre szervezett számukra egy kéthetes izraeli utat – lesz módjuk a helyszínen is megfontolni, szeretnének-e Izraelben élni. (Néhányan azonnal továbbutaztak Magyarországról Izraelbe, két család már ott tölthette a széderestét.) Az egyetemista fiú azt mondja, a Héber Egyetem híresebb, ő mégis Tel-Avivban tanulna inkább. Akkor miért? Mert az a város jobban hasonlít Újvidékre – válaszolja mosolyogva.

„Végtelen vakáció" az átmeneti szálláson

A szálloda, ahová a csoport a Scheiber Sándor Iskola és a Bálint Ház matracairól, illetve egy másik, alkalmatlannak bizonyult szállásról költözött át, remek helyen fekszik, közlekedési csomópontnál, szinte a város szívében. Mégis, az a benyomásom, mintha ez a szálloda hihetetlen távolságra lenne Budapesttől.

A többség ki sem mozdul innen; itt, a félhomályos hallban tölti az egész napját. Nem mintha nem lehetne, de nem igazán érez rá késztetést. Hiába „turisták" itt, Magyarországon – a csoport nem kért és nem is kér papíron „menekült státuszt" –, a pesti sétafikáláshoz nincs mindenkinek hangulata. (Pénze se nagyon.) Az élet kereteit most a telefonálás adja: reggel és este szinte rituálisan – napközben pedig: „hátha hívnak..."

Sonja Lévy (jobbra) a Joint budapesti igazgatójával, Dr. Israel Sela-val és feleségével. Fotó: Pécsi Katalin

Szerveznek pedig a vezetőik – elsősorban **Sonja Levy** – programokat naponta: az információk elolvashatók a recepció mellett, a hevenyészett faliújságon. A gyerekeket esténként az egyik matematikus nagymama látja el izgalmas feladatokkal – meséli **Györgyi** – mindez azonban kevés, sokkal több programra lenne szükség. A programszervezésben számítani lehet a szarvasi madrichokra is. Van, aki azért üldögél hosszasan az előcsarnokban, mert a magyar ismerőseit várja, akik majd *kiviszik a városba*. A pesti barátokkal rendelkezők némileg privilegizált helyzetben vannak: kijárnak a szállodából. Lelkileg is könnyebb ezeket a napokatheteket helybéliek közt átvészelni. Az önkéntesek is nagyon fontos szerepet játszanak az ügyintézésekben, a programszervezésekben és lelki támaszként egyaránt.

Segítők és támogatók

Milyen a budapesti fogadtatás? – kérdezem mindenkitől, aki hosszabb-rövidebb időre szóba elegyedik velem. Nagyszerű, fantasztikus, igazán rendes velünk mindenki! – ez az obligát válasz. A csoport vezetője és az utazás(ok) megszervezője, Sonja Levy is ezt hangsúlyozza mindenek előtt, amikor végre békén hagyják egy ötperces beszélgetés erejéig: hihetetlen élmény, ahogy a magyar zsidók és a zsidó szervezetek összefogtak, hogy segítsenek, amikor mi bajba kerültünk!

A szálloda félhomályos előcsarnokában, egy beszélgető-ügyintéző csoport közepén észreveszem **Talyigás Katalint** a Szociális Alapítványtól, éppen Sonjával egyeztet valami tennivalót. Több munkatársa is itt tölti a napot, hogy az ügyintézésben segítsen. Hallom, itt van valahol **Joszi Croitoru** is, a *Szochnut*tól. **Bollmann Györgyi** önkéntes éppen egy állatkerti sétából érkezik vissza egy, anyákból és kisgyerekből álló csapattal. Györgyi azonnal felajánlotta nyelvtudását és szabadidejét a „jugó" zsidó csoportnak, amint hírét vette ittlétüknek.

Szívmelengető történeteket hallhatok: a kisgyerekek levertek voltak és unatkoztak, ezért a Lauder Óvoda felajánlotta, délelőttönként menjenek hozzájuk játszani. A kicsikbe egyszeriben visszatért az élet, ahogy szabadon szaladgálhattak és játszani kezdtek. Az anyák végre fellélegezhetnek egy picit, így most az önkéntes szervezők többféle

Interjú Sonja Lévy-vel, a jugoszláviai zsidó csoport vezetőjével

– Sonja, ki bízott meg azzal a feladattal, hogy mentsd ki Jugoszláviából a zsidókat?

– A Jugoszláv Zsidók Föderációjának az elnöke bízott meg – magam is a Föderáció Végrehajtóbizottságának a tagja vagyok.

– Hol élsz egyébként, a fővárosban?

– Igen, Belgrádban. Én már az első csoporttal érkeztem ide – a lányommal, a fiammal és az anyámmal. Azóta innen szervezem a további csoportokat. Felhívok embereket, akik aztán értesítik a barátaikat, hogy lesz egy busz; aztán, aki elszánta magát, hogy jön, bejelentkezik a Hitközségen...

– Hogyan telnek konkrétan a napjaid?

– Nagyon hosszúak és sűrűek. Meg kell szerveznünk itt a mindennapi életet. A magyarországi Hitközség, a Bnai Brith, a Joint és más szervezetek elképesztően segítőkészek. El nem tudtam volna képzelni, hogy a magyar zsidók – magánemberek is! – ennyire támogatnak majd bennünket. Fantasztikus érzés tudnunk, hogy nem vagyunk egyedül, hogy törődnek velünk, amikor bajba kerültünk.. Naponta érkeznek ide emberek, akik kinyomozták, hogy hol van most a szállodánk és felajánlanak pénzt, szállást és mindenféle segítséget.

– Miféle segítségre van szükségetek?

– Amikor el kell menekülnöd a hazádból, akkor a legfontosabb az, hogy tudd, lesz mit enni, és kerül majd fedél a fejed fölé. Aztán amikor ez megvan, nem könnyű üldögélni, és csupán várakozni mintegy 200 emberrel, akik hátra hagyták a családtagjaikat, akik mind szörnyű stresszben vannak, akik sokkos állapotba kerültek... Meg kell szerveznünk az itteni életünket. A kisgyerekek elkezdtek óvodába járni, a tinédzserek a Scheiber Iskolába sportolni, a Bálint Ház is vár bennünket a programjaival. Kaptunk telefonkártyákat is, meg metrójegyeket (a telefonálás kulcsfontosságú, hiszen csak így tudjuk tartani a kapcsolatot az otthon maradt családtagjainkkal – este, amikor a gyerekek már lefeküdtek, minden felnőtt telefonálni kezd). A gyerekek kaptak jegyeket jövő hétre a Cirkuszba és a Bábszínházba. Hálásak vagyunk mindezért! Lassanként megszerveződik minden: az egészségügyi ellátás, pszichológiai tanácsadás. Az az érzésünk, mintha minden magyar zsidó segíteni próbálna rajtunk valahogy...

– Milyen volt a zsidó élet Belgrádban?

– A közösségünk kicsi, de nagyon aktív. (Kb. 2000 zsidó él Belgrádban). Volt nőegyletünk, cionista ifjúsági csoportunk, gyerekfoglalkozásaink... Szerveztünk kibuc-utazásokat Izraelbe. Az adriai, nemzetközi táborunkba sok magyar „gyerek" is járt a 60-as, 70-es években, biztosan ők is emlékeznek rá, milyen fantasztikusan jó hely volt. Mindez megváltozott a 90-es években, a háború alatt. A tábor például ma Horvátország területén van. Más lett hirtelen a feladatunk: több mint ezer zsidó menekültet fogadtunk Boszniából, ebből 250 tovább ment Izraelbe és máshová, a többiek azóta is Belgrádban élnek.

– Albán zsidók vannak a csoportban?

– Nincsenek. Csupán két albán gyerek jött velünk a buszban, akiknek a családja zsidókat mentett a II. Világháború alatt... Harminc albán zsidóval tartjuk az állandó kapcsolatot Koszovoban; ők nem akartak eljönni onnan, de mi, a belgrádi föderáció továbbra is minden segítséget megadunk nekik, amire csak szükségük van.

– Nem lesz könnyű újraszervezni a zsidó életet Jugoszláviában a háború után...

– Nem, de sajnos már van gyakorlatunk benne...

– Szonja, elsősorban zsidónak vagy szerbnek tartod magad?

– Zsidónak, de Jugoszláviában élek... Ismered a „belgák" – viccet? Amikor Jugoszlávia összeomlott, azzal tréfálkoztunk, hogy mi, zsidók maradtunk az „utolsó jugoszlávok" ...

P. K.

le programmal is próbálják kicsalogatni őket a szállodából: lehet várost nézni (helyi) szerb-magyar tolmáccsal; lehet múzeumba menni (a *World Press Foto* kiállítás után a *Ludwig Múzeum* a következő ajánlat); szerveződik az uszodalátogatás; néhányan a *Fesztiválzenekar* déli „1 forintos" koncertjére készülnek, stb. A hitközség felajánlotta a kicsik szállításához a buszát, a Joint és a B'nai B'rith segíti és szervezi a mindennapi életet, sorra jelentkeznek az önkéntes segítők és szponzorok: közöttük egy 97 éves néni az újpesti öregek otthonából, hogy felajánlja 5000 forintját.

Györgyi azt is elmeséli, hogy többen rémes fizikai állapotban érkeztek meg: anyák betegen, kisgyerekek kiszáradva... Az egyik gyereket súlyos állapotban kórházba kellett vinni: a Zsidó Kórházban azonnal infúziót kapott, és megengedték, hogy vele maradhasson nagynénje, egy tizennyolc éves lány is.

Egyetlen rossz emléket emlegetnek beszélgetőtársaim – utólag már ezt is nevetve: az előző szállásukon véletlenül albán menekültek közé kerültek, akik velük, mint szerb „ellenséggel", támadólag léptek fel. (Állítólag a „szerbek", azaz a Budapestre menekített zsidók éjjelre a biztonság kedvéért elbarikádozták magukat a folyosón – szerencsére nem történt atrocitás, és igen hamar sikerült szállodát váltaniuk.)

Kik a „jugó" zsidók?

Hogyan szereztetek tudomást a kiutazás lehetőségéről? – kérdem minden beszélgetőtársamtól. Jött egy telefon a hitközségtől... A telefonvonal végén Sonja Levy, Belgrádból, vagy egy ismerős, aki már beszélt Sonjával...

A hitközség tagjainak nagy része szekuláris zsidó – magyarázza **Daniel**, az Izraelbe készülő, újvidéki egyetemista. Mi kevesen vagyunk – 2-3 ezren Belgrádban, és csak néhány százan Újvidéken és Szabadkán – magyarázza. Így a hitközség egyben a kulturális egylet és az ifjúsági szervezet feladatait is ellátja. (A szarvasi táborba is a hitközség szervezi a gyerekeket.) „Nagyszerű rabbink van, egy fiatalember, aki Belgrádból jött, és megtanította nekünk a hagyományt, a szokásokat, az ünnepeket. Együtt énekelünk és imádkozunk... Jugoszláviában jelentős szefárd közösség volt – a megmaradt részük ma Skopjéban él. Boszniában már csak kevés zsidó maradt." A koszovói zsidókról Sonja, a Jugoszláv Föderáció elnöke tájékoztat: összesen hét emberről tudnak, akiket szintén ki akartak menekíteni, de akik nem akarták ott hagyni az otthonukat. „Azóta is telefonkapcsolatban állunk". (Bollmann Györgyi szerint egy három gyerekes albán család is érkezett – apa nélkül: az anyának az egyik nagyszülője volt zsidó).

„Nálunk, az újvidéki hitközségben főleg idősek maradtak csak – mondja Daniel, a fiatalok közül 5-6 évvel ezelőtt sokan alijáztak. Én mint madrich a fiatalokkal dolgozom, kb. százan lehetünk 13-tól 30 évesig. Nem valami aktív a közösség – ez baj. Még nagyobb baj, hogy fogalmam sincs, megmarad-e a közösségünk a háború után."

Sonja Levy arról mesél, hogy milyen gazdag és sokszínű volt a zsidó élet Jugoszláviában, egészen a 90-es évekig. „A horvát tengerparton volt nagy, nemzetközi táborunk – én is ott nőttem fel".

Érdekes dolgot tudok meg Danieltől: magyar hangzású vezetékneve onnan származik, hogy a Monarchia idején a Vajdaságban a magyar és a szerb zsidókat egyaránt kényszerítették a névmagyarosításra. Így lett a család neve a „zsidós" Klein-ből egy K-betűs magyar... Ennél is furcsább a történet folytatása: Daniel onnan tud egy pár szót magyarul, hogy a nagyszülei otthon, egymás közt magyarul beszéltek... Minden egyes askenázi zsidó tudott magyarul Újvidéken – magyarázza. Ez lett a zsidó nagypapák és nagymamák titkos, közös nyelve!

„Daniel, minek tartod magad elsősorban, zsidónak vagy szerbnek?" – erőltetem a kérdést.

„Számomra ez soha nem volt probléma – válaszolja –, engem a szüleim zsidónak neveltek, aki Szerbiában él, és jugoszláv állampolgár. Az (előző) háború előtt bolondultam a jugoszláv fociért – emlékszem, úgy 1992 körül kezdtek a dolgok elromlani: a fiatalok közül egyesek szidni kezdték a horvát játékosokat. Bennem sose volt ellenséges érzés: az én szülővárosom és környéke eleve sokszínű kulturálisan és etnikailag is, és én ezt fantasztikusan jónak találom. Mindig imádtam a horvát tengerparton nyaralni, Boszniába a hegyek közé, Macedóniába, ha tavakhoz vágytam, Szlovéniába, ha sielni, Szerbiában pedig gyönyörű, régi kolostorokat lehetett látni... Őrült jó ország volt. Én tényleg, mindig is jugoszláv voltam. Jugoszláv zsidó!"

Pécsi Katalin

Ellent

A március végén lezajlott hitközségi választások után interjút kértünk az újonnan megválasztott, illetve a leköszönt elnököktől.

A megválasztott elnökök közül **Tordai Péter** (Mazsihisz) többszöri telefonos megkeresés nyomán végül írásban juttatta el válaszát alábbi kérdéseinkre, **Lancz Tibor** (Bzsh) egyelőre nem kívánt nyilatkozni.

■ ***Választási győzelmük után Önök nem kívántak nyilatkozni lapunknak. Ez csak a kezdeti nehézségeknek tudható be, vagy továbbra sem kívánják munkájukról a nyilvánosságot tájékoztatni?***

■ ***Hogyan értékelik a választásokat? Nincsenek-e aggályaik azok érvényességével kapcsolatban, tekintettel több, jogilag kétes eseményre? (A körzeti választások során nem minden tag kapott meghívót; a képviselők nem kaptak jelöltlistát; a Bzsh-közgyűlésen menet közben módosították az alapszabályt).***

■ ***Milyen tervekkel, elképzelésekkel vágnak neki a négyéves elnöki periódusnak?***

■ ***Kielégítőnek tartják-e a jelenlegi hitközségi demokráciát? Terveznek-e lépéseket a demokrácia erősítése érdekében, és ha igen, milyeneket?***

■ ***Megfelelőnek tartják-e a testületi és az egyéni hatáskörök eloszlásának arányát a hitközségben? Nem érzik-e úgy, hogy az ügyvezető igazgató kezében túlságosan nagy hatalom összpontosul, melyet a választott testületek nem tudnak kellőképpen ellensúlyozni?***

■ ***A hitközség pénzügyileg teljesen centralizált, minden forrást központilag osztanak el. Kívánják-e a tagokat aktívabb hozzájárulásra sarkallni?***

■ ***A hitközségnek mintegy ötezer tagja van, miközben a magyar zsidóság létszámát százezerre becsülik. Mit kívánnak tenni az asszimiláns zsidóság megnyerése érdekében?***

■ ***Kívánnak-e nagyobb szerepet biztosítani a többi zsidó szervezetnek a magyar zsidóság egészét érintő döntések meghozatalában?***

mondó vélemények

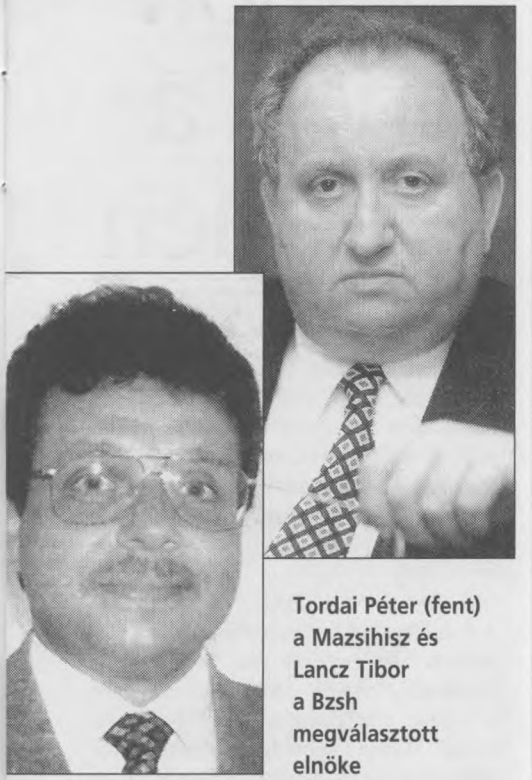

Tordai Péter (fent) a Mazsihisz és Lancz Tibor a Bzsh megválasztott elnöke

Tordai Péter: Minden zsidó felé kezet nyújtva

Kedves Barátaim!

Április 12-i interjúkérésükre, illetve az abban feltett kérdésekre nagyon szívesen válaszolok. Teszem ezt azért, mert magam természetesnek tartom, hogy a Mazsihisz, az elnök, az elnökség, az elöljáróság, az ügyvezető igazgató csak a legteljesebb nyilvánosság mellett tehet a magyarországi zsidóságért. Ezért most és a jövőben is szívesen állok a *Szombat* rendelkezésére.

A választás valóban nagyon szoros volt, első fordulójában csupán egyetlen szavazattal győztem. Magam kértem egy másodszori, már név szerinti szavazást, 97-en adták le voksukat. Közülük 2 érvénytelen volt. A végeredmény 50-45 – miként azt Önök is megírták.

A választásokat demokratikusnak, átláthatónak, korrektnek ítélem meg. Az eredmény, amely engem e magas tisztességre emelt, tisztán született.

Négy évre szabott elnöki munkám alapvető terveit, stratégiáját átgondoltam. Fő szempontom a kollektív bölcsesség alkalmazása.

Különféle szakterületek tiszteletben álló szakértői lesznek segítségemre. A jövőbeli tanácsadói testület tagjaival már folynak a tárgyalások. A személyek elfogadták a felkérésemet, rövidesen a Mazsihisz elöljárósága elé tárjuk kilétüket, a feladatokat, és ismertetjük az általuk lefedett szakterületeket. Erről Önöket tájékoztatom, s egyben kérem közlésüket is.

Munkám során természetesen vezérlőelvem a demokrácia, amelyről azt tartom, mindig tökéletesíthető, persze a Mazsihisz alapszabálya és a közgyűlési határozatok szellemében. Az említett alapszabály korszerűsítése tervem, olyannyira, hogy már munkálkodik egy szakbizottság e téren.

Majd minden területen tájékozódnom

Dr. Feldmájer Péter: A választás érvénytelen

Ugyancsak írásban kerestük meg a két korábbi elnököt, akik közül **dr. Korn József** (Bzsh) nem reagált, Feldmájer Péter (Mazsihisz) pedig írásban az alábbiakat válaszolta:

– Hogyan értékeli a választásokat? Nincsenek-e aggályai azok érvényességével kapcsolatban, tekintettel több, jogilag kétes eseményre?

– A Budapesti Zsidó Hitközségnél lefolyt választásokat csak külső szemlélőként ismerem. A választási szabályzat az egész választási folyamatot egységes egészként kezeli, tehát ugyanazon folyamat részei a körzeti választások, illetve az ezt követően megejtett közgyűlési választások. A választási szabályzatot a folyamat közepén módosították, azt megszegték, így megsértették mind a választási szabályzat szellemét, mind a betűjét is. Megállapítható tehát, hogy a Budapesti Zsidó Hitközség közgyűlése megsértette a tisztességes eljárás szabályait, amikor az általa hozott szabályzattól a választás közben eltért, a választás érvénytelen.

A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége választási szabályzata szerint a választás a közgyűlésen történik. Nem vitásan a választás érvénytelen volt, mert több szavazatot adtak le, mint ahány szavazásra jogosult a teremben tartózkodott. Figyelemmel arra, hogy a két jelölt között csak egy szavazatnyi eltérés volt (az egyik jelölt 52, a másik jelölt 51 szavazatot kapott), így a szabálytalanul leadott szavazat adott esetben ügydöntő lehetett volna. A második forduló lefolytatása azért nem tekinthető törvényesnek, mert időközben a szavazók közül többen eltávoztak, és amikor eltávoztak, nem tudtak arról, hogy újabb szavazásra lesz lehetőség, tehát nem érvényesülhet az az elv, hogy a mandátummal, aktív és passzív választójoggal rendelkező személyeket a választói közgyűlésre meg kell hívni, hogy szavazati jogukkal élhessenek. A második fordulóban 95 szavazatot adtak le, az előző érvénytelen szavazási fordulóban pedig 103, vagy 104-et, tehát ebből látszik, hogy 8 vagy 9 ember távozott, figyelemmel a 45-50-es szavazási arányra, ennek a 8 embernek a jelenléte, szavazata is ügydöntő lehetett volna. Megállapítható tehát, hogy a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének közgyűlése a választás során megsértette a tisztességes eljárás szabályait, amikor az általa hozott szabályzattól a választás közben eltért, a választás érvénytelen.

A MAZSIHISZ esetében a választás nem az egyes jelöltek között történt, hanem azt a rabbiság által folytatott negatív, rosszindulatú, a zsidó etikát sértő kampány következtében előállott helyzet hozta létre. Egy hiúságában sértett, bölcs tanítóihoz méltatlan idős ember hosszú, minden alapot nélkülöző támadást intézett ellenem és a küldötteket megfenyegette, lelki terror alá helyezte őket. Kizárólag ennek tudható be a megszületett eredmény, az önmagát magyar rabbikarnak nevező emberek csoportja meg nem ér-

kell még, ezért lényegi döntések, változások csak a későbbiekben képzelhetők el. Nem vagyok barátja az egyszemélyi döntésnek. Fontosnak tartom egy ilyen nagy, heterogén szövetségben a szubjektumok háttérbe szorítását, hiszen a közös ügy képviselete nem lehet csupán egyvalaki privilégiuma. Ezért a feladatokat jól meghatározható, ellenőrizhető módon kívánom végrehajtani, végrehajtatni.

A pénzügyeket illetően nyíltságot, átláthatóságot kívánok e fontos témában is. Elképzelhetetlen, hogy területeket, lélekszámokat preferáljunk, célokat, eseményeket, feladatokat kell támogatnunk. Széles körű, objektív döntéseket akarok elfogadtatni – vallásunk szellemében.

Amiben viszont semmi változás nem lehetséges: a zsidó kárpótlás ügye. Hivatali elődöm munkája kiváló alapokat jelent e téren is. A kárpótlás folyamata megfelelő: annak a zsidóságra nézve diszkriminatív mértéke megengedhetetlen.

Utópiának tartom az önfenntartást hangoztatók álláspontját. A Mazsihisz finanszírozásához szükséges a „kultuszjáradék", a hitközségi adóbevételek növelése. Nem várhatunk mindig másra – célunk az önfenntartás.

Magam és a Mazsihisz a továbbiakban is a leghatározottabban fel kíván lépni a gyűlöletkeltés mindenféle megnyilvánulásával szemben. Ehhez tevőleges partnereket a magyar társadalom valamennyi rétegéből, szervezetéből, pártjából vagy felekezetéből szívesen várunk.

A legfőbb rendezőelv számomra az, hogy hazánkban zsidó és zsidó között nincsen, nem lehet különbség. Még akkor sem, ha az egyik ortodox, a másik neológ, vagy éppen „csak" zsidónak született.

Minden zsidó érdekeit képviseljük és szolgáljuk, akkor is, ha nem tagjai a Mazsihisznek, avagy akkor is, ha nem templomjárók, vagy esetleg nem az Önök lapját olvassák. Magam egyébként igen szívesen olvasok egy „ellenzéki zsidó lapot". De nem ellenségeset.

A Mazsihisz minden zsidó felé kezet nyújt, nyitott kapukkal várja az asszimilánsokat, az identitászavarban szenvedőket. A hitközség taglétszáma valóban töredéke a magyar zsidóságnak. Azon dolgozunk, hogy mindenki találja meg templomainkat, vagy kulturális, szociális intézményeinket. Minden zsidó testvérünket hívjuk, hivatva vagyunk őket visszafogadni. Még akkor is, ha más és más zsidó szervezetek tagjai, vagy egyáltalán nem tagok, csak zsidók. A továbbiakban is számítunk más szevezetekre, akkor, ha méltányolják a mi szervezetünk szabályait.

Bizton ígérhetem: elnökségem ideje alatt nem adok teret semmiféle ellentétnek zsidó és zsidó között. Éppen elég az a munka, amelyet más, antagonisztikusnak látszó ellentétek tompítására vagy megszüntetésére kell fordítanunk.

demelt, kivételezett hatalmi és anyagi pozíciójukat – egyébként joggal – féltve puccsot hajtottak végre és ezzel nagy valószínűséggel elvesztették az utolsó esélyét is annak, hogy a múlt században létrejött önálló magyarországi neológia a jövőben bármilyen szerepet töltsön be és ne vegyék át a helyét a különböző külföldtől indukált irányzatok.

Azt, hogy az eddigi demokratizálódó zsidó hitközségi közélet a továbbiakban még demokratikusabbá válik-e, vagy az 1990. előtti állapotok térnek vissza, jelen pillanatban nem lehet megmondani, most úgy tűnik, hogy a hatalmi koncentráció növekszik, a nemzetközi zsidó szervezetek közvetlen kézi irányítást fognak gyakorolni, háttérbe szorítják a magyarországi zsidóság érdekeit.

– Kielégítőnek tartja-e a jelenlegi hitközségi demokráciát?

– A zsidó hitközségeken belüli igazi demokráciáról mindaddig érdemben nem lehet beszélni, amíg fennmarad a jelenlegi redisztribúciós rendszer, vagyis amíg a magyarországi zsidó közösség rendelkezésére álló eszközöket először felosztják az egyes zsidó hitközségek között, majd a Budapesti Zsidó Hitközség azokat újra elosztja. A demokratikus működés kulcsa az, hogy az egyes zsinagógák teljes önállóságot kapjanak, ideértve a jogi önállóságot, a vallási vezető megválasztásának jogosultságát, és az anyagi erőforrások feletti önálló rendelkezés jogosultságát. Az erőforrások nagyobbik részének az egyes zsinagógáknál kellene képződnie, és csak másodlagos lehetne az egyéb támogatások szétosztása. A magyarországi zsidóságnak már önmagát kellene eltartania, ehelyett egyre inkább növekszik az a rész, amelyet nem saját tagjaitól szerez meg a közösség, hanem különböző más forrásokból.

Az elmúlt nyolc év során igen sokat tettem azért, hogy minél nagyobb volumenű anyagi bázis álljon a zsidó közösség rendelkezésére, sikerült is szolid alapot teremtenem a működéshez, ezt azonban nem követte a neológia körében a közösség adakozó kedvének növekedése, sőt az jelentősen csökkent összhangban a vallási vezetők többségének vonzerejével és teljesítményével, míg más irányzatok esetében az számottevően növekedett.

HITKÖZSÉGI VÁLASZTÁSOK UTÁN

Demokrácia a felszínen

Több elnökjelölt kemény harca, és rendkívül éles viták jellemezték a Bzsh és a Mazsihisz április elején lezajlott küldöttgyűlését. A régi elnökök helyébe újakat választottak. Vajon ez már a demokrácia jele vagy valami más?

A Bzsh és a Mazsihisz küldöttgyűléseinek (elsősorban az előbbire jellemző) zűrzavaros eseményeiből első látásra nehéz kihámozni, hogy a demokrácia dolgában hol is tart a hitközség két legmagasabb fóruma. Hiszen kemény bírálatok érték mindkét korábbi elnököt, olyannyira, hogy nem is választották őket újjá. Kell ennél több bizonyíték a demokrácia működéséhez? Kár, hogy a jelölési procedúra nem volt nyilvános, jogilag is igen zavaros volt, a Bzsh-küldöttgyűlésen sebbel lobbal a helyszínen módosították az alapszabályt. A jelöltek kiléte előzetesen nem volt ismert, azt még kevésbé lehetett tudni, hogy mit akamak, a helyszínen rögtönöztek vagy olvastak föl néhány mondatos programot, ezt is csak azért, mert többen szóvá tették: ugyan árulnák el, mit akarnak azon kívül, hogy elnökök szeretnének lenni. Mindez paródiája volt egy komoly választásnak. (A hitközség lapja a választásról nem tudósított érdemben, csupán az egyik megválasztott elnök beszédét közölte.) A régi stílusú népi demokratikus kamarillapolitikát a bátrabb és felkészültebb küldöttek átfogó és szigorú bírálat tárgyává tették, ahhoz azonban már nem volt erejük, hogy az előkészítés folyamatát végig figyelemmel kísérjék és a visszásságokat idejében korrigálják. De igaz ez a hitközség teljes működésére is: a küldöttgyűlésen felvetődnek ugyan különböző problémák, ám az apparátust évente egyszer-kétszer három és fél órában nem lehet kézben tartani. A kaotikus állapotok a ka-

marillapolitika és a demokrácia iránti igény ütközését jelzik.

A polgári forradalom idején a brit parlament kimondta azóta híressé vált alapelvét: *„No taxation without participation!"* (kb.: Nem fizetünk adót, ha nem szólhatunk bele annak sorsába!) Adófizetői öntudatuk adta nekik a bátorságot a lázadáshoz. A hitközség tagjai viszont gyakorlatilag nem fizetnek adót: a Mazsihisz költségvetésének jó ha egy százalékát fedezik a tagok által fizetett hitközségi adó, a többit túlnyomórészt állami forrásokból fedezik. Így nem csoda, ha hiányzik a polgári öntudat: nemigen van mire alapozni. A pénz felülről jön, azt teljes egészében az adminisztráció kezeli, így az adminisztráció első embere, az ügyvezető igazgató a közösség legbefolyásosabb embere. Személyét 1989, vagyis megválasztása óta egyszer érte kihívás: 1996-ban a hitközségbe soha be nem illeszkedő rabbi, **Raj Tamás** szervezte ellenzékké templomkörzetét, a Nagyfuvaros utcát, ők jelöltek alternatív Bzsh-elnököt és alternatív ügyvezető igazgatót. Előkészítetlen kísérletük azonban az apparátus (hitközségi pénzen finanszírozott) ellenkampányán megbukott. Azóta **Zoltai Gusztáv** személye megingathatatlannak látszik, akárcsak **Schweitzer József** országos főrabbié. A minden tevékenység fedezetéül szolgáló anyagi ügyekről a számvizsgáló bizottság időnként „tájékoztatást hallgat meg". Az apparátus fölött senki nem gyakorol érdemi ellenőrzést. A korábbi elnök, **Feldmájer Péter** ennek megváltoztatására irányuló kísérletei nem hoztak áttörést. Próbálkozásai (mint például a hitközségre hagyott ingó és ingatlan vagyon sorsának nyomon követése) éppúgy visszapattantak az apparátus faláról, mint a rabbikarnak címzett, válólevelekkel kapcsolatos bírálata. Márpedig amíg a választott vezetők és tisztségviselők nem képesek a fizetett alkalmazottakat ellenőrzésük alá vonni, a látszólag éles bírálat is csak morgás marad. Valódi változás az apparátus kézbentartása nélkül nem lehetséges. Az elnökök személyének demokratikus lecserélése a lényeget nem érinti, Feldmájer Péter esetében pedig épp az apparátus győzelmét jelenti az engedetlenkedővel szemben. Kérdés, hogy az újonnan megválasztott elnökök ennek mennyire vannak tudatában, lesze szándékuk és erejük változtatni az önállósággal nem rendelkező hitközségi körzetek körében szívességi szolgálatokkal komoly politikai támogatásra támaszkodó ügyvezető igazgatóval szemben.

Visszahódítás: az első kísérlet

A visszahódítás az amerikai *outreach* értelemszerű fordítása. Utóbbi az amerikai zsidók körében honos kifejezés: a közösség megkísérel „utánanyúlni" a kebeléből kiszakadt vagy oda soha be sem került, asszimilált zsidóknak.

Magyarországon nemrég zajlott le az első tudatos kísérlet arra, hogy a nem zsidó iskolákba járó zsidó gyerekekhez valamiképp eljuttassák a közösség üzenetét: várja őket a talmudtóra, a Bálint ház, a Zsidó múzeum és a közösség más programjai. Az üzenet célbajuttatására három pedagógust kértek fel, akik a – vélhetően számottevő zsidó lakossággal rendelkező – kerületekben „szórták szét" az iskolákba ismertető anyagaikat. **Kárpáti Imre** a budai kerületek iskoláival vette föl a kapcsolatot. A kerületi önkormányzatok oktatási osztályainak segítségével küldte el a Bzsh által összeállított ismertetőt az iskolákba, majd a legtöbb iskolát személyesen is fölkereste, hogy meggyőződjön arról, hogy célbajutott-e a küldemény. (A munkájáról összeállított írásos beszámoló szerint négy budai kerület 116 általános és középiskolájából összesen nyolcvanat keresett föl.) Elmondása szerint a legtöbb helyen készségesen fogadták, és segítséget ígértek. Merev elzárkózást egy-két esetben tapasztalt. Arra sehol nem volt módja, hogy egy osztályfőnöki órán beszélhessen a gyerekekkel, de a legtöbb helyen megígérték, hogy az osztályfőnöki órán a pedagógusok ismertetik majd ezt a lehetőséget. A szórólapot az iskolák faliújságjára is kitették. (Ez utóbbiról Kárpáti Imre meggyőződött, az osztályfőnöki órákon nem volt jelen.) A diákoknak arra is lehetőségük volt, hogy a zsidó közösség programjait ismertető szórólapokat hazavigyék. Kárpáti Imre elmondása szerint a pedagógusok leginkább a Zsidó Múzeumban és a Dohány utcai zsinagógában felkínált látogatási lehetőségek örültek, amit afféle kulturális programként fogtak fel. A két másik munkatárs a belső pesti kerületekben végezte el ugyanezt a munkát.

Az iskolalátogatások eredményét **Orbán Ferenc**, a Bzsh oktatási főtanácsadója tudta lemérni, aki áttekintette: milyen eredményeket hozott a hitközség első, komoly előkészülettel véghezvitt a PR-munkája. Tájékoztatása szerint az eredmény semmiképpen nem volt arányos a befektetett energiával. Noha nem lehet pontosan lemérni, hogy az egyik vagy másik templomkörzet talmud tóráján felbukkanó gyerekek közül ki jött el az iskolában hallottak hatására, a jelentkezők száma elenyészőnek mondható: a tizet sem érte el.

Orbán Ferenc szerint az információ mindenhová eljutott. A kudarcnak számos oka lehet. A téma nyilván ma is sok helyen tabu, annak osztályfőnöki órán való ismertetése – meglehet – kínos perceket okozott számos pedagógusnak, ezért igyekezhettek gyorsan túljutni rajta. Nem valószínű, hogy a szervezésben, a jelentkezők összegyűjtésében részt kívántak volna vállalni. (Maga a jelentkezésre való felszólítás is kínos lehetett volna.) Többé-kevésbé a zsidóság felvállalását jelenthette már az is, ha egy gyerek haza kívánta vinni a szórólapot. Sok szülőt és gyereket, akik nem kívánták föladni rejtőzködő stratégiájukat, megijeszthetett a zsidóság e direkt propagálása. (állítólag több szülő már amiatt is tiltakozott, hogy gyerekét a zsidósággal kapcsolatba hozzák.) A célba vett intézmények döntő többségét kitevő általános iskolákban a 14 éven aluli gyerekek önálló kezdeményezésére még nem is igen lehet számítani, ott legfeljebb a szülők érdeklődését kelthette föl a faliújságon elhelyezett ismertető. Az ilyen üzenethordozó hatékonysága azonban csekély.

Az első „visszahódítási" kísérlet tehát nem hozott számottevő eredményt. A zsidó közösség kebelében élők nehezen látják át, milyen félelmek, elfojtások élnek még mindig a „fal" túlsó oldalán. A becsületes és jó szándékú próbálkozást mindenképpen dicséret illeti. Az átfogó, többszáz iskolára kiterjedő, ezért szükségszerűen személytelen munka helyett azonban valószínűleg több eséllyel kecsegtet a kis körökben mozgó, személyes ismeretségeken alapuló outreach-munka. Mindebben nagy szerepe lehet a rabbiknak, akiknek – ha hivatásuk magaslatán állnak – személyiségükből sugárzik az a meggyőző erő, amely a csupán hírvivőként működő alkalmazottaknak nincs módjuk éreztetni. (Más forrásból származó információink szerint Orbán Ferenc felajánlotta az együttműködés lehetőségét a rabbiknak, akik azonban eziránt nem mutattak érdeklődést. *A szerk.*) ***jég***

PÁRIZSI LEVÉL

A kövek tolmácsa

Találkozás Shelomo Selinger szobrászművésszel. Galerie Bernheim Jeune, Párizs

Egy neves kiadó és költő, **Bruno Durocher** galériájában találkoztam már litográfiáival, ugyanis ő illusztrálta a költő több művét, s már ekkor is meglepett expresszív erejű vízióival, rajzaival, faszobraival és tusrajzaival.

A nagyszabású gyűjteményes kiállításon, a világhírű Bernheim Jeune galériában óriási élmény volt számomra személyesen is találkozni a lengyel-zsidó szobrásszal.

Akárcsak Bruno Durocher, Selinger is egy túlélő. ő is a poklok kapujából tért vissza, s szinte a csodával határos módon menekült meg Theresienstadtból, amikor egy hullahegy tetejére dobva még lélegzett, és egy orvos mentette meg, de hét éven keresztül óriási memóriazavarokkal küzdött és szinte semmire sem emlékezett. Mint fiatal kivándorló, 1946-ban Palesztinába érkezett, s itt ismerkedett meg Ruth-tal, aki valósággal visszavezette az életbe. A Carmel-hegyen sétálva egy fadarabra véste első szobrát, így kezdte művészetét és így tért vissza az alkotáshoz, mely egyben életmentés is volt egyben a számára. Szinte regény az élete, a szobrok, a kövekbe vésett formák, arcok tolmácsolják a művész lényét, a tradíció, a biblia képei örökké visszatérő elemek, a misztika, a metafizika és a víziók mestere áll előttünk. A mosolygó s korát szinte meghazudtolóan fiatal, életvidám művész jiddisül beszélget velem, s nagy öröm a számomra, hogy még nem felejtettem el a mame-losen nyelvet. *„Mielőtt apám meghalt, azt mondta: Zaj a mensch – légy egy ember, egy igaz ember."* Ezt mondja Selinger, s mikor e szobrokat nézem, ezt érzem a legerősebben. Az autentikus művész kiáltásai ezek a kövek nyelvén.

A krematóriumokból égbe szálló zsidó mártírok szelleme lebeg előttünk. „Nem felejteni" – a túlélők nevében ezt az üzenetet küldi felénk. Selinger stílusa egyedülálló, a párizsi Beauxarts-on tanult. De egészen egyedül követte útját, akárcsak Lipschitz, Zadkine, a nagy expresszionista művek, szoborcsoportok, a direkt kőbe véső technika mestere. A világ minden tájáról ismerik monumentális alkotásait, s nem véletlen, hogy őt bízták meg a nagy mártíremlékművek megalkotásával. Drancy, majd Courneuve-ben és a világhírű Yad Vasem-nek készítette Justes című szobrát.

A francia művészeti élet elismert egyénisége több nagy kitüntetés tulajdonosa. Monográfiák sora jelent meg életéről, műveiről a legjelentősebb a Felipe Ferré: L'Universe de Shelomo Selinger című könyve, amit a művész délutánonként dedikál a Bernheim Jeune galériában. A századvég, s a közeledő 2000 kapuján a művész tele van tervekkel, optimizmussal. Felesége, gyermekei és unokái között él, a szobrok, a kövek tolmácsa mindenkihez szól, aki belép ebbe a bűvösen szép, gazdag világba.

A Párizsba érkező turistáknak figyelmébe ajánlom ezt a nagyszabású kiállítást, amely a „Bernheim Jeune"-ben látható. (Párizs, 27 Ave Matignon)

Forrai Eszter

Toplista

A kritikus szellemiségű liberális zsidó hetilap, a New York-i Forward közzétette az „ötven legfontosabb amerikai zsidó személyiség" toplistáját.

A válogatásnál nem alkalmaztak semmiféle objektív mércét: az amerikai zsidó közéletben otthonosan mozgó Forward stábja saját értékítélete szerint válogatta össze a listán szereplőket. Néhány szubjektív szempontra fel is hívták a figyelmet: az amerikai zsidóságon belül (csakúgy, mint máshol a diaszpórában) a hangsúly Izrael felől eltolódik a honi ügyek, az asszimiláció elleni küzdelem, a zsidó megújulás felé. Már nem annyira Izrael Állam az identitás középpontja, hanem a zsidó közösség, a vallás és a hagyomány. Válogatásukban ennek megfelelően erősebben „pontozták" az e téren jeleskedő személyeket. A szerzők ugyanakkor hangsúlyozták, hogy egy nagy szervezet vezetőjének lenni korántsem elegendő a dicsőséghez. Minden személynél listába vették az illető közéleti aktivitását, eredményességét (a pénzgyűjtő szervezeteknél konkrét számokkal is kifejezve ezt) és nem utolsó sorban nyitottságát a változó világ és a változó szellemiség iránt.

A listán belüli sorrend is szubjektív ítélet eredménye. A három „dobogós" helyet három közismert, befolyásos zsidó szervezet elnöke kapta. **Abraham Foxman**, a megkülönböztetés és diszkrimináció ellen küzdő nagy hagyományú *Anti Defamation League* elnöke, veterán zsidó politikus végzett az első helyen. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy a svájci bankbetétek, ki nem fizetett biztosítások és elrabolt műkincsek ismét az amerikai zsidóság figyelmének középpontjába állították a Soát. A második helyre **Eric Yoffie** rabbi került, aki az Amerikában immár legnagyobb létszámú reformzsidóság legkiterjedtebb szervezetének az elnöke. Eric Yoffie egyebek közt azokban a vitákban hallatta hangját erőteljesen, amelyek manapság az izraeli vallási pluralizmus kérdésében dúlnak az amerikai dominanciájú reform- és konzervatív közösségek, valamint az izraeli ortodoxia között. A Magyarországon talán legismertebb **Edgar Bronfman** került a harmadik helyre. Szervezete, az általa alapított, pénzelt és vezetett *World Jewish Congress*, magyarországi irodával is rendelkezik. Bronfman a bizonyítéka annak, hogy elsősorban nem a szervezetek holt súlya, tehe-

tetlenségi ereje adja a vezetők befolyását, hanem tényleges tevékenységük. A milliárdos Bronfman a szervezetbe fektetett pénzével, befolyásával és igen offenzív közéleti fellépésével küzdötte föl magát a legbefolyásosabb amerikai zsidó vezetők közé. Jelentős szerepe volt a svájci bankokkal folytatott tárgyalásokban, és egyike volt azon radikálisoknak, akik a bojkottfenyegetéstől sem riadtak vissza.

Negyedik helyen találjuk **Jerome Epstein** rabbit, a konzervatív mozgalom szellemi vezetőjét, akinek nem annyira közéleti-politikai, mint inkább közösségszervező és vallásos tevékenységét emelik ki. Az egyfelől a reform, másfelől az ortodoxia irányába polarizálódó amerikai zsidóság körében komoly feladatként hárult rá, hogy az amerikai konzervatív rabbik fejeként újradefiniálja a zsidóság ezen áramlatának szellemiségét, és aktív fellépéssel megállítsa, sőt visszafordítsa az utóbbi időben főként a fiatalok körében fellépő lemorzsolódást.

Ronald S. Lauder

Ötödik lett **Barry Shrage**, aki egy eddig ismeretlen bostoni zsidó filantróp szervezet élén szerzett hírnevet, mint hiperaktív vezető, kitűnve a zsidó oktatás újjászervezésében, a közösségtől eltávolodottak és a vegyes házasságban élők „visszaszerzésében". Eredményes tevékenysége ismertté tette nevét szerte az amerikai zsidóság körében, módszereiből sokan igyekeznek tanulni, a zsidó média jóvoltából befolyásos személyiséggé vált.

A hatodik, **Tom Neumann,** egy másik veterán ADL aktivista, a szervezet által fenntartott külpolitikai intézet vezetője, az amerikai zsidóság Izrael érdekében végzett külpolitikai tevékenységének koordinátora, aki a harmadik világ országaiban vezeti a zsidó állam érdekében végzett „külpolitikai offenzívát". Egy másik milliárdos, **Ronald S. Lauder** a hetedik. Laudert, aki közismert arról, milyen bőkezűen támogatja az egykor vasfüggöny mögött élő zsidóság megújulását, nemrég megválasztották a legnagyobb amerikai zsidó szervezeteket tömörítő csúcsszerv elnöki tisztjére. Ő ezenkívül Netanjahu miniszterelnök bizalmasaként is ismert, akinek megbízásából nem egyszer folytatott bizalmas diplomáciai tárgyalásokat.

Az ultraortodoxia képviselői közül egy embert találunk az ötvenben, (A három évvel korábbi listán még dobogós hely jutott a lubavicsi rebének, aki, mozgalma hagyományaiból adódóan, erőteljes kampányt folytatott az asszimiláció felé sodródó zsidók visszatérítéséért, és állást foglalt Izraellel kapcsolatos politikai kérdésekben is. Halála óta széke betöltetlen.) A zsidóságnak ez a létszámában rendkívül gyorsan gyarapodó ága „befelé figyel", premodern felfogásának középpontjában a Tóra áll, a külvilághoz ezer szállal kötődő, annak értékeit magáévá tevő modern zsidóság felé nemigen keres kapcsolatot. A kevés kivétel egyike a múlt század végén alapított *Agudat Jiszraél*, amely a korabeli Közép-Kelet-Európában megpróbálta a modern politika eszközeivel képviselni az ultraortodox érdekeket. A szervezet egyik legbefolyásosabb amerikai vezetője az egyetlen, aki bekerült az ötvenbe.

A toplistán nyolc rabbi található. Közöttük van, aki a modern ortodoxia szellemi megújulásért dolgozik, de akad olyan is, akit Izrael-párti politikai tevékenysége tett ismertté, sőt egy „botrányhős" is akad. **Avi Weiss** rabbi mintegy tíz évvel ezelőtt elsőként hívta föl a figyelmet az Auschwitz területén fölépített karmelita kolostorra. Radikális föllépéséről annak idején hírt adott a világsajtó: híveivel átmászott a kolostor kerítésén és a hagyományos zsidó imakellékekkel imádkozni kezdett, a lengyel katolikusok nem kis megbotránkozására. Avi Weiss azóta is afféle establishmenten kívülálló showman-ként, a média figyelmét fölkeltve hívja föl a figyelmet a szerinte elhanyagolt zsidó ügyekre.

Mindössze két tudós szerepel a listán (a bizonnyal komoly felkészültségű rabbikon kívül, akik itt azonban politikai szerepükkel tűnnek ki). **Garry Tobin** szociológus, a zsidó demográfia szakértője az asszimiláció korszakában érdemelhetett ki ilyen figyelmet. Talán ugyanezen okból figyelt fel a Forward-stáb **Egon Mayer** történészre, aki a 2000-ik évben esedékes nagy amerikai zsidó demográfiai vizsgálat, a *Jewish National Population Survey* egyik koordinátora.

A legbefolyásosabb ötven közé mindössze öt nő jutott. A legelőkelőbb, tizenhetedik helyezést a zenitjén már túljutott

Debbie Friedman

Shoshana Cardin kapta, aki három éve még szintén dobogós volt, mint a már említett zsidó csúcsszerv soros elnöke. „Futott még" **Debbie Friedman**, gitáros énekes, aki népszerű sztárként gyakran játszik zsidó dallamokat, szívesen énekel zsidó fiatalok számára, igyekszik hozzájuk közelebb hozni a zsidó zenét. A hagyományos női szerepnek megfelelően a zsidó konyha népszerűsítőjeként került a toplistára **Joan Nathan**, akinek 26 részes tévésorozatát („A zsidó konyha Amerikában") a Forward szerkesztői a zsidó identitás oly hatékony ébrentartójaként aposztrofálják, amely szerintük vetekszik milliárdosok és politikai csúcsvezetők befolyásával.

Egyetlen író, újságíró, publicista sem került „saját jogon" a listára. A lista többségét adó szervezeti vezetők közt azonban akad egy-kettő, akinek eredetileg ez volt a foglalkozása. Akad vagy nyolc multimilliomos, illetve milliárdos is, akik pénzük segítségével szintén valamely organizáció első helyét szerezték meg maguknak vagy éppen alapítottak egyet.

A már említett énekesnő mellett egyetlen további művész került a toplistára: **Steven Spielberg**, a filmguru, aki a *Schindler listája* című filmjével, majd az ennek sikere nyomán alakított *Spielberg Oral History Archives* munkájával érdemelte ki a Forward figyelmét.

A „saját jogú" szellemi emberek szinte teljes hiánya a toplistán még akkor is meglepő, ha ismerjük az amerikai zsidóság pragmatikus beállítottságát, és a köreiben mutatkozó szervezeti túlburjánzást. Hiányukat enyhíti az a tény, hogy a szervezeti vezetők többsége magasan kvalifikált, köztük – mint említettük – számos rabbi is található. Talán a „történelem vége" érzés, az „ideológiák halála" késztette a Forward gárdáját, hogy a pragmatikus cselekvőkre összpontosítsa figyelmét.

ANITSZEMITA INCIDENSEK: ENYHE NÖVEKEDÉS Az elmúlt 3-4 évben világszerte enyhén csökkent az erőszakos antiszemita incidensek száma, az elmúlt évben viszont valamelyest nőtt – mondta David rosen rabbi az amerikai *Anti Defamation League* izraeli irodájának vezetője, a felmérés egyik irányítója. A fegyveres atrocitások száma az elmúlt évben 36 volt (1997-ben 38), a fegyver nélkül elkövetett erőszakos cselekmények száma pedig 121 (1997-ben 117). A kutatók az aktuális okok közt említik az orosz gazdasági válságot, a svájci és a németországi kárpótlások nem mindig kedvező visszhangját és az izraeli-palesztin békefolyamat elakadását.

NEW YORK-JERUZSÁLEM Mintegy húsz amerikai reform, konzervatív és szekuláris zsidó szervezet közös platformot hozott létre az izraeli vallási pluralizmus támogatására. Céljuk a pluralizmus megvalósítása vallási ügyekben, az ortodox monopólium felszámolása. Ugyanakkor New Yorkban, az amerikai ortodoxia fellegvárában az Agudat Jiszrael és a szatmári haszid irányzat hívei közös megmozduláson fejezték ki szolidaritásukat izraeli társaikkal, támogatván az utóbbiak által rendezett 250 ezer fős februári jeruzsálemi tüntetést.

MOSZKVA Az *Orosz Zsidó Kongresszus* nevű szervezet, amelyet befolyásos oroszországi zsidó üzletemberek tartanak fönn, idén 2.6 millió dolláros költségvetést irányzott elő, mellyel különböző közösségi programokat támogatnak, elsősorban Moszkvában. Az előirányzott összeg nem csökkent az év elején Oroszországot sújtó válság ellenére, melynek során a rubel elvesztette értékének mintegy 75 százalékát. A fenti összeg az oroszországi zsidó projektekre költött éves összegnek mintegy 10 százaléka. A maradék túlnyomó részét külföldi forrásokból finanszírozzák.

JACOB DE HAAN: HOLLAND, ZSIDÓ, ULTRA-ORTODOX, ANTICIONISTA ÉS HOMOSZEXUÁLIS

Aki mindenkinek sok volt

A cionisták árulónak tartják, miközben az anticionista és ultra-ortodox körök hősként ünneplik. Szülővárosában, Amszterdamban pedig a meleg mozgalom szimbóluma lett az 1924-ben meggyilkolt Jacob Israel De Haan.

Hollandiában évtizedeken át teljesen ismeretlen volt De Haan neve. Könyveit – köztük két homoszexuális regényt – csak a „beavatottak" ismerték, és az anikváriumokon kívül máshol nem árulták. Mostanság azonban Hollandiában már nemcsak a meleg mozgalom kiemelkedő harcosaként, hanem kitűnő íróként is emlegetik és könyveit kezdik újra kiadni. Tavaly nyáron az amszterdami *Meleg Olimpia* (homoszexuálisok által rendezett kulturális és sportrendezvények) idején nevét városszerte emlegették.

De Haan-ról nevezték el nemrég a városnak azt a negyedét, ahol az első világháború előtt lakott. Hollandia világszerte ismert *Nemzetközi Opera Központja „A második utazás"* címmel opera-színpadra vitte De Haan *Kwatrijnen* című művét. A *Kwatrijnen* afféle költői napló: a szerzőben ortodox vallása és szexualitása küzd egymással. Az operát háromszor mutatták be, és a kedvező fogadtatás után idén Izraelben készülnek színre vinni.

Nemrégiben hat héten át De Haan hatását tükröző fotókiállítást rendeztek az amszterdami Zsidó Történeti Múzeumban. A képek az európai és az izraeli zsidó homoszexuálisok életét mutatták be: a szokatlan képeken látható volt londoni zsinagógában közösen imádkozó zsidó homoszexuálisok csoportja éppúgy, mint a jeruzsálemi nyilvános vécében szexpartnert kereső férfiak. A kiállítás szervezője, **Daniel Bouw** elmondása szerint céljuk az volt, hogy a kiállítás zsidó és nem zsidó látogatóiban megszüntessék a negatív sztereotípiákat.

„Szeretnénk meggyőzni az embereket, hogy sokféle zsidó identitás létezik, melyek között a leszbikus és homoszexuális zsidó lét is jelen van." De Haan ellentmondásossága erősen inspirálta a kiállítás létrehozóit: „De Haant egyszerűen nem lehetett kihagyni. Hogyan lehet valaki egyszerre homoszexuális és ugyanakkor tagja egy olyan (vallási) csoportnak mely a homoszexualitást elutasítja? Én nem tudnám megválaszolni a kérdést, de már az is fontos, hogy az emberek újra beszélnek De Haan-ról."

Az Anna Frank ház közelében a homoszexuálisok üldöztetésének emlékére állított emlékmű márványlapján De Haan idézet olvasható: „A barátságra, e határtalan vágyakozásra". A közeljövőben tervezik De Haan húszas évek elején Palesztinából írott leveleinek kiadását is.

„De Haan rendkívül aktuális napjainkban" – állítja **Tamarah Benima**, a holland zsidó közösség lapjának (*Nieuw Israelitisch Weekblad*) szerkesztője, aki 12 oldalas különkiadást szentelt az írónak, miután tavaly megismerte műveit. „Egyes holland zsidók szerint nem volt közülünk való, de ez nem igaz. Nagyon modern megoldást talált az ultra-ortodox zsidó volta és homoszexualitása közötti ellentmondásra. Azt hirdette ugyanis, hogy ha minden Istentől származik, akkor ez igaz a homoszexualitásra is".

„De Haan nagyon is zsidó író volt. Egyik költeménye arról a vágyról szól, hogy szeretett volna egyszerre Amszter-

damban és Jeruzsálemben lenni. A mi közösségünkben mindenki ismeri ezt az érzést. Ő pedig mindezt össze tudta foglalni négy sorban!"

Ő, aki Amszterdamban de sokszor
mondta „Jeruzsálem",
És a vágy Jeruzsálembe vezette,
Majd ott álmodón sóhajtotta:
„Amszterdam, Amszterdam".

„Amikor Palesztinában volt – magyarázza Benima – érzékenysége, és őszintesége segítségével képes volt kifejezni a helyzet bonyolultságát – ami vonatkozott az ott élő különböző csoportokra és saját helyzetére is, hiszen zsidóként ortodox hite és szexualitása között vergődött. Tényleg rendkívüli ember volt, ha egyszer valaki kapcsolatba kerül az életművével, az többé nem tudja elfelejteni.

De Haan lelki fejlődése és politikai karrierje egyaránt rendkívül bonyolult utakon haladt. 1881-ben született Hollandiában, vidéki ortodox zsidó szülők gyermekeként. Bár apja kántor és zsidó tanár volt, Jacob, a híres holland költőnő, **Carry van Bruggen** bátyja, eleinte hátat fordított zsidóságának, és inkább a világi, szociáldemokrata politikával foglalkozott. Megnősült, befutott újságíró lett, ám a szocializmussal szakított, amikor első homoszexuális regényének megjelenése után 1904-ben kirúgták egy szocialista lap szerkesztőségéből.

A könyv megjelenését botrányok kísérték, mert az egyik szereplő figuráját az író egy korabeli orvos és író, **Arnold Aletrino** személyéről mintázta (aki egyébként az összes példányt megpróbálta felvásárolni a könyvből). De Haan-t megfosztották tanári állásától, és a korabeli társadalom kizárta magából.

Második homoszexuális regénye (*Pathologien*, 1908) tele van szado-mazochista szex-jelenetekkel.

Közben De Haan jogot tanult, amikor csatlakozott a vallásos cionista Mizrahi mozgalomhoz, majd visszatért a zsidósághoz. 1919-ben – részben homoszexualitása miatti bűntudatától hajtva – Palesztinában telepedett le, hogy ott a vallásnak szentelje az életét. Jogot tanított és számos európai újságot tudósított. Hamarosan azonban ismét szerelmes lett, ezúttal egy fiatal arab férfiba, akit a *Kwatrijnen*-ben Adil Effendi -ként említ.

Tamarah Benima szerint De Haan a revizionista-cionista vezető **Zeév Zsabotinszki** barátja és ügyvédje volt, akit a bíróságon is képviselt, amikor a brit hatóságok fegyveres szervezkedésért letartóztatták.

De Haan azonban később fokozatosan kiábrándult mind a vallásos mind a szekuláris cionizmusból, s a cionisták ádáz ellenfele lett. **Joseph Haim** rabbi, az *Agudat Jiszrael* vezetője hatására csatlakozott a mozgalomhoz és nem sokkal később az anticionista ultraortodoxok szószólója lett, akik szemet húnytak a halacha szerint elítélendő és megkövezést érdemlő bűne fölött. (Az *Aguda* egyik vezetője nemrég azt nyilatkozta, hogy őt De Haan csak „derékon felül" érdekli.)

De Haan és barátja, Sonnennfeld egy cionizmussal szembeni alternatív vezető gárdát próbáltak felállítani a zsidó Palesztinában, s e tevékenységüket a cionisták súlyos fenyegetésnek tekintették. Egy holland napilap és az angol *Daily Express* tudósítójaként De Haan igen befolyásos, és rendkívül ellenséges kommentátora volt a cionizmusnak. A brit fennhatóság vezetőivel valamint Mekka és Medina hasemita vezetőjével tárgyalt az ultraortodox anticionisták nevében. Célja az volt, hogy ellensúlyozza a cionisták palesztínai befolyását.

1924. június 30-án 43 éves korában a Saaré Cedek kórház zsinagógája előtt a Hagana (az illegálisan szervezett zsidó véderő) egyik aktivistája meggyilkolta – szinte bizonyosan a cionista vezetőség, köztük **Jichak Ben-Cvi**, Izrael későbbi második elnökének utasítására.

A bűntény miatt soha senkit nem tartóztattak le, de 1985-ben egy izraeli újságíró, **Slomó Nakdimon** megvádolta **Avraham Tehomi**-t, a Haganah későbbi jeruzsálemi parancsnokát a gyilkossággal. Tehomi a holland televízió kamerája előtt beismerte a tettét.

De Haan temetésén ortodoxok ezrei vettek részt. Az anticionista *Neturé Karta* mozgalom tagjai De Haan-t hősnek tekintik, s halálának évfordulóján még ma is elimádkozzák a Kaddist az Olajfák Hegyén lévő sírjánál.

Amszterdam zsidó közösségében De Haan „újrafelfedezése" vitákat váltott ki. **Henriette Boas** újságírónő szerint, akit a „holland zsidó történelem élő lexikonaként" emlegetnek „De Haan soha nem volt jelentős az itteni zsidó közösségben. Most egyszerűen csak felkapták a témát. Már mindenki elfeledkezett róla, kivéve a palesztínpártiakat. A homoszexuálisokat kivéve az itteni zsidó közösségből senki nem tartja fontosnak őt." Mások azonban rendkívüli és fontos embernek tekintik.

„De Haan mindenképpen nagyon bátor volt, és gyönyörű dolgokat írt", véli **Daniel Bouw**, a Zsidó Történeti Múzeum kiállításának szervezője. „Ugyanakkor teljesen bolond volt. Csupa ellentmondás minden, amit csinált. Így mindenki azt szeretheti benne, ami számára éppen fontos. De hát annyira érdekes személyiség volt! Hogyan is lehet valakinek egyszerre ennyi eltérő vonása?"

A „Második utazás" rendezője, **Wim Trompert** úgy látja, De Haan túl bonyolult eset volt ahhoz, hogy hős legyen. „Egyrészt gyönyörű történeteket írt, másrészt viszont fanatikus volt mindennel kapcsolatban. Mindenkit maga ellen fordított, aki valaha barátja volt."

Az Operaközpont igazgatója, **Hans Nieuwenhuis** De Haan saját szexualitásának elfogadására irányuló törekvéseiről így gondolkozik: „utazás ez a mélységbe, és egyben kísérlet arra, hogy megbéküljön önmagával." A homoszexuális zsidó lét kétszeresen is megkülönböztetést jelentett. Ezért alakult ki olyan szoros kapcsolat a hollandiai zsidóság és a meleg mozgalom között."

S végül, Niuwenhuis szerint De Haan nemcsak mint zsidó vagy homoszexuális író jelentős. „Egyike volt nyelvünk legnagyobb alkotóinak. Ő a mi Byronunk és Shakespeare-ünk. Nyelvezetének szépsége és egyszerűsége páratlan. Az egész világmindenséget magában foglalja"

The Jerusalem Report

Horn Gabriella fordítása

Pártlista

Az izraeli választásokon (eséllyel) induló pártok

1999 május 9-én tartják Izraelben a parlamenti választások első fordulóját. A megmérettetésen harminchárom párt indul, de csak az alábbiaknak van esélyük elérni a 1.5 százalékos küszöböt, és bekerülni a 120 fős Kneszetbe.

ARAB PÁRTOK

Hadas Tulajdonképpen ez az izraeli kommunista párt. 1989 előtt egyértelműen szovjetbarát politikát folytatott (élén a hírhedt **Meir Vilner**rel), amivel kivívta az izraeli közvélemény megvetését. Politikájának megfelelően csak az arab lakosság szavazataira számíthatott a múltban és számíthat a jelenben is. (Noha a forma kedvéért egy zsidó képviselőjelöltje is van.) Az előző Kneszetben 5 mandátuma volt.

Balad Az 1996-os választások idején alakult párt. Azt követeli, hogy Izrael szűnjön meg zsidó állam lenni, ehelyett legyen „minden polgárának állama". Az előző Kneszetben a Hadassal közös listán indult és 2 mandátumot szerzett.

Arab Demokrata Párt 1988-ban, az Intifáda idején alapította **Abdel Vahab Daravse**, aki korábban a Munkapárt tagja volt. Az 1996-os választásokon az Iszlám Mozgalommal közös listán indult és 4 szavazatot szerzett.

Az izraeli arabok eddig hagyományosan inkább a kisebbségvédő, szociális, internacionalista felfogáshoz közelebb álló baloldalra szavaztak, és nem a zsidó népi, nemzeti vagy vallásos beállítottságú jobboldalra. Ez alkalommal, először az izraeli választások történetében, az arab pártok közös listán indulnak és saját miniszterelnök-jelöltet is állítanak annak jeleként, hogy nem kívánnak integrálódni a zsidó politikai életbe. Jelöltjük, **Azmi Bisara** ugyan tudja, hogy „ebben a nemzedékben" nincs esélye, de demonstrálni kívánja az izraeli arabok újfajta politikai stílusát és hosszú távú elképzeléseit.

BALOLDALI PÁRTOK

Merec Radikális baloldali párt. Három baloldali és liberális párt fúziójából jött létre: Az előző Kneszetben 9 képviselője volt. Politikájában a mai európai baloldal értékei irányadóak: emberi jogok, kisebbségvédelem, szabadságjogok, társadalmi igazságosság. Programjában szerepel az állam és zsinagóga elválasztása, erősen pártolta a békefolyamatot és bírálta a Netanjahu-kormányt annak leállása miatt. Hagyományosan a baloldali beállítottságú európai, askenázi értelmiség és középosztály pártja. Zsugorodó bázisa miatt igyekszik imázsán változtatni, erősebb szociális érzékenységet felmutatni és a szegényebb szefárd rétegek felé nyitni.

Sinui Liberális párt, amely éppen a Merec fenti, túlságosan baloldalinak vélt, elosztás-párti, nem piacbarát fordulata miatt vált ki a pártszövetségből, és indul ismét önállóan a választásokon.

Am Ehad (Egy nép) A pártot a választások előtt alapította **Amir Perec**, a Hisztadrut szakszervezeti mozgalom vezetője, aki az előző Kneszetben a Munkapárt képviselője volt.

Munkapárt Szociáldemokrata irányultságú párt, gyökerei a korai cionista mozgalom idejére nyúlnak vissza. Az 1948-as államalapítástól **Menahem Begin** 1977-es választási győzelméig a Munkapárt vezette az országot. A közelmúltban **Jichak Rabin** és **Simon Peresz** voltak legismertebb vezetői. Rabin 1995-ben történt meggyilkolása után Peresz vette át a miniszterelnöki teendőket, és a párt Peresszel az élen szenvedett (nagyon csekély mértékű) vereséget 1996-ban. Miután az arab lakosság hagyományosan a baloldalra szavaz, Benjamin Netanjahu az előző választásokon a zsidó lakosság nagyobb többségét tudhatta maga mögött. A munkapárt első embere és miniszterelnök-jelöltje jelenleg **Ehud Barak**, volt vezérkari főnök, aki „Új Munkapárt" névvel igyekszik arculatváltást végrehajtani. Az előző Kneszetben a Munkapártnak volt a legtöbb, 34 mandátuma.

Ehud Barak

Geser (Híd) A marokkói származású keleti zsidók pártja, melyet **David Lévi** (korábban a Likud prominens tagja) alapított az előző választások előtt. Programjának középpontjában a marokkói (és általában a keleti) zsidók szociális és társadalmi fölemelkedése áll. 1996-ban a **Likud** és a **Comet** pártokkal együtt indult és 4 mandátumot szerzett. Tagja volt a Netanjahu-kormánynak, de a feszültségekkel teli koalícióból kilépett és most a Munkapárttal és a Meimaddal indul közös listán.

Meimad Vallásos cionista párt, ám az e felfogásúak túlnyomó részét tömörítő Nemzeti Vallásos Párttal ellentétben „galamb" beállítottságú: a mozgalom korai, 1967 előtti, békülékeny szellemiségét viszi tovább. Híve az állam és zsinagóga szétválasztásának, külpolitikájában pedig a baloldalhoz áll közel: pártolja a béketárgyalásokat és nem híve a vallásos cionisták többsége által követett „Nagy Izrael" eszmének. Az 1992-es választások során nem érte el a Kneszetbe jutáshoz szükséges 1.5 százalékot. Azóta inkább mozgalomként tevékenykedett. Most a Munkapárttal és a Geserrel közös listán indult.

A fenti három párt az ***„Egy Izrael"*** választási koalícióban tömörül. A Geser a szefárd, a Meimad pedig a vallásos szavazóknak üzen: a baloldal az ő pártjuk is lehet. Ezek a csoportok, melyek aránya az izraeli lakosság körében egyre nő, eddig hagyományosan a jobboldal szavazói voltak. Szakértők szerint a Munkapárt a Geser révén nem várhat túl sok voksot, ám Baraknak mégis szüksége van e pártra annak etnikai jellege miatt: e koalíció révén a Munkapárt askenázi imázsát próbálják meg átalakítani, és ekképp vonzóvá tenni a hagyományosan jobbra szavazó keleti zsidók szemében. Ehud Barak számos gesztust tett a szefárd zsidóság felé, egyebek közt bocsánatot kért azokért a sérelmekért, amelyeket – úgymond – az ország történetének első negyven évében uralkodó askenázi es-

tablishmenttől szenvedtek el. A vallásosak kegyeit viszont Ehud Barak kevésbé keresi: egyértelműen hitet tett a harédi fiatalok fegyveres szolgálata, a rabbinátus monopóliumát megtörő polgári házasság valamint a (korlátozott) sabbati buszközlekedés és kereskedelem mellett.

KÖZÉPPÁRTOK

Merkaz (Középpárt) A választások előtt alakult új centrista párt. Miután az izraeli politikában a hatalmas tétek által gerjesztett feszültség miatt viszonylag gyorsan használódnak el a pártok, kézenfekvő volt, hogy a koalíciós belharcokban megroggyant Likud és az identitásválsággal küzdő Munkapárt közé „beugorjon" egy hiteles, új párt. Alapítói az izraeli politikai élet legnépszerűbb személyiségei közé tartoznak. **Jichak Mordechaj**, korábbi vezérkari főnök, a Netanjahu-kormány volt hadügyminisztere (a párt miniszterelnök-jelöltje); **Amnon Sahak**, frissen leszerelt vezérkari főnök; **Roni Milo**, Tel Aviv nemrég leköszönt népszerű polgármestere, **Dan Meridor**, a korábbi tehetséges pénzügyminiszter. Politikai elemzők a Merkaznak 15 mandátumot jósolnak, amivel a harmadik legnagyobb párt lehet a Kneszetben. Miután a Merkaz a hiteles, megfontolt, tiszta emberekből álló, szélsőségektől mentes középpárt imázsát igyekszik kialakítani, vezetői nagyon óvatosan nyilatkoznak, így politikai felfogásáról kissé nehéz valamit megtudni. Jelenleg leginkább a párt eklektikus volta szúr szemet. Külpolitikai téren, úgy tűnik, a két nagy párt között áll. Az izraeli társadalmat megosztó vallásos-szekuláris ellentét kérdésében megosztott: egy nemrég lezajlott kulcsfontosságú szavazás során a Kurdisztánból származó szefárd Mordechaj a

Jichak Mordechaj

Pnina Rosenblum

harédiek mellett szavazott, míg a három másik kulcsember ellenük voksolt.

Pnina Rosenblum A párt egyszemélyi alapítójának nevét viseli. Az egykori szépségkirálynő, jelenleg sikeres üzletasszony úgy vélte: a politika lehet sikeres karrierjének lehetséges következő állomása. Színrelépése leginkább azt jelzi, hogy Izrael sem kivétel a szabály alól: itt is akad vevő a média-ipar által kitermelt sztárokra a politika színterén is.

Dereh Haslisi (Harmadik út) Az 1996-os választások előtt alakult „együgyű" párt. Alapítója, a Munkapártból kivált **Avigdor Kahalani** nyugalmazott tábornok legfőképp a Golánról való kivonulást ellenzi, és a Hezbollah elleni keményebb fellépést pártolja Libanonban. A Netanjahu-kormány tagja volt, az előző Kneszetben 5 hellyel rendelkezett.

Jiszrael Ba'alija (Emelkedő Izrael v. Bevándorló Izrael) **Natan Scsaranszkij** egykori szovjet refuznyik által 1996-ban alapított párt. Célja az ex-szovjet bevándorlók helyzetének javítása. Az előző parlamenti ciklusban tagja volt a kormánynak és 7 mandátumot birtokolt, amelyet mind „oroszok" töltöttek be. A nyitás érdekében 1999-ben már az etióp bevándorlók képviseletét is fölvállalta.

JOBBOLDAL

Likud Eredetileg koalícióként alakult 1973-ban **Menachem Begin** jobboldali Herut (szabadság) pártja, a Liberális párt és számos kisebb csoport részvételével. Eleinte a legjobboldalibb párt volt a Kneszetben, de 1977-ben, hatalomra kerülésekor mérsékeltebb stílusra váltott át. Az elmúlt ciklusban a legnagyobb kormánypárt volt, 22 mandátummal. (A Likud-Geser-Comet pártszövetség együtt 32 helyet birtokolt.) Vezetője és miniszterelnök-jelöltje az elmúlt ciklus miniszterelnöke, **Benjamin Netanjahu**.

Jiszrael Bajténu (Izrael – otthonunk) Szintén az új (elsősorban „orosz") bevándorlókra alapozó új párt, a Jiszrael Ba'alija konkurense. Alapítója Benjamin Netanjahu egykori nagyhatalmú kabinetfőnöke, a sokak által kétes személyiségnek tekintett **Avigdor Lieberman**.

Comet **Rafael Eitan** egykori vezérkari főnök pártja. (Négy korábbi vezérkari főnök tevékenykedik az izraeli belpolitikai élet sűrűjében. Könnyen érthető ez egy olyan országban, ahol a hadsereg szerepe ma is meghatározó. A politikától kötelezően távolmaradó katonákat nagy megbecsülés övezi az állandó katonai fenyegetésnek kitett Izraelben – mindaddig, míg át nem nyergelnek a politikára.) A Comet radikálisan jobboldali külpolitikája liberális belpolitikai nézetekkel párosul: híve az állam és a zsinagóga szétválasztásának.

HARÉDI (ULTRAORTODOX) VALLÁSOS PÁRTOK

Sasz 1984-ben alapított szefárd (elsősorban marokkói) ultraortodox párt. Az elmúlt időszak talán legdinamikusabban fejlődő pártja. Az askenázi elitre hagyományosan nehezítő, rosszabb helyzetben lévő szefárd zsidók képviseletét sikerrel hódította el a főként szociális kérdésekre összpontosító Gesertől. A hatékony etnikai sérelmi politikát a manapság szintén vonzó ortodox vallásos ideológiával keverte, ami valóságos robbanóelegynek bizonyult. A radikális vallásos mozgalmak legújabb szokása szerint (lásd Hamasz) széleskörű szociális hálózatot is üzemeltet, amit a mozgalom rászoruló hívei rendkívül kedvező feltételekkel vehetnek igénybe. (Az ehhez szükséges pénzt a költségvetésből vereksz ki magának, mindig a koalíció megbuktatásával fenyegetve, ezért létérdeke, hogy kormányon maradhasson.) Az előző Kneszetben 10 mandátuma volt.

Agudat Jiszrael A mozgalom még a századforduló táján alakult Lengyelországban, hogy a modern politika eszközeivel képviselje az ortodox és haszid zsidóság érdekeit. A mai izraeli politikában elsősorban vallásos ügyekben nyilvánul meg: ellenzi a jesivabóherek besorozását a hadseregbe, pártolja viszont a vallás fennhatóságának kiterjesztését a társadalomra.

Degel Hatora Míg az Agudat Jiszrael elsősorban a haszid zsidóság pártja, a Degel Hatora a nem haszid, „litvis" ultraortodoxok szavazatára számíthat. A két párt az előző választáson együtt indult ***Egyesült Tóra Zsidóság*** néven, 3 helyet szerzett a Kneszetben és tagja volt a kormánykoalíciónak.

A harédi vallásos pártok alapjában véve természetesen jobboldali beállítottságúak. Mivel azonban leginkább a tórahű életmód fenntartása és népszerűsítése érdekli őket – amit kiterjedt intézményhálózatukon keresztül valósítanak meg – szívesen koalícióra lépnek bárkivel, aki erre hajlandó pénzt adni. Ezt annál is könnyebben teszik, mert – sok tekintetben premodern felfogásúak lévén – a modern politika számos kérdésében nincs kialakult véleményük, csupán az éles konfliktusokat kívánják kerülni. (Így a külpolitika, a béketárgyalások kérdésében is mérsékelt nézeteket vallanak.) Rabbijaik szava viszont összehasonlíthatatlanul többet nyom a latba bármilyen állami tisztviselőénél. Amikor a bíróság kenőpénzek ügyében nemrég bűnösnek találta a Sasz párt vezérét, **Arje Derit**, a párt híveinek ezrei kezdtek tüntetéssel vegyes imába, az ítéletet a korrupt askenázi establishment összeesküvéseként aposztrofálva.

VALLÁSOS CIONISTA PÁRTOK

Nemzeti Vallásos Párt A vallásos cionisták túlnyomó többségének pártja. Ideológiájuk – mely Izrael állam újjászületését a Messiás eljövetelének előjátékaként tekinti – szintén a cionizmus hőskorába nyúlik vissza. 1967 előtt mérsékelt ideológiájú és mérsékelt befolyású párt volt. Miután azonban Izrael az 1967-es háború során ősi bibliai területeket foglalt vissza, ezt a párt ideológusai úgy értékelték, hogy a messiási kor kézzelfogható közelségbe került, aminek viszont feltétele, hogy a területek a zsidók kezén maradjanak. Ettől fogva a párt erősen jobbra csúszott és az izraeli politikai spektrum jobbszélén kötött ki. Az előző Kneszetben 5 mandátuma volt. Döntő szerepe volt a koalíció megbuktatásában, mert ellenezte a területek további 13 százalékának feladását. A legutóbbi tisztújítás során viszont a mérsékeltek kerekedtek felül, akik hajlandók voltak megbékélni a realitással.

T'kuma A Nemzeti Vallásos Pártban vereséget szenvedett radikális **Hanan Porat**, az eddigi pártvezér és a hozzá hasonló nézeteket valló **Cvi Hendel** új pártja. A vallásos gyökerű Nagy-Izrael eszme hívei. Elsősorban a Nyugati Part és Gáza telepeseinek voksaira számítanak.

RADIKÁLIS JOBBOLDAL

Herut Hahadasa Zeév (Benny) **Begin**, a néhai miniszterelnök fia által újonnan alapított párt. (A párt neve – Új Szabadság – a néhai Menahem Begin pártjára utal.) Benny Begin a tisztán szekuláris, nemzeti jobboldali Nagy-Izrael eszme egyik utolsó mohikánja, aki

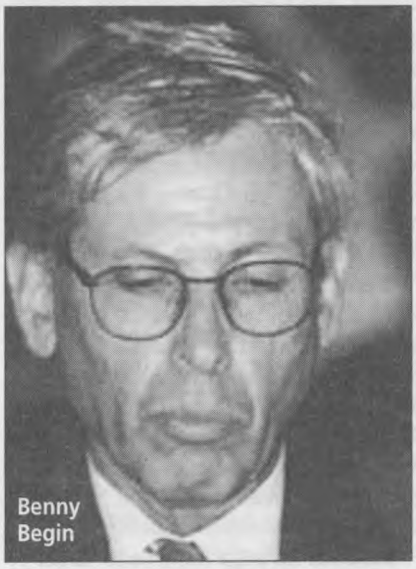
Benny Begin

a béketárgyalások során tett területi engedmények miatt lépett ki a Likudból.

Moledet 1988-ban alakult szélsőjobboldali párt. Vezére **Rehavam Zeévi**, Nagy-Izrael iránti elkötelezettsége mellett az arabok „önkéntes elköltöztetését" szorgalmazza, akik – úgy véli – belátható időn belül többségbe kerülnek Izraelben, és a demokrácia eszközeivel élve fölszámolják majd az ország zsidó jellegét.

A fenti két párt, valamint a T'kuma, amelyeket összeköt hűségük Nagy Izrael eszméje iránt és súlyos bizalmatlanságuk a békefolyamattal szemben, ***Nemzeti Egységpárt*** néven választási koalícióra lépett. A koalíció programjában nem kapott helyet az arab lakosság elköltöztetése – ez a Herut párt feltétele volt. A koalíció miniszterelnök-jelöltje Benny Begin, akit – noha eszméivel sokan nem értenek egyet – hiteles politikai személyiségnek tekintenek. Ennek ellenére azonban a kormányfői tisztségért folyó versenyben nincsen esélye.

Kisebb tét,

Ez év januárjában a népszerű **Amnon Sahak** nyugalmazott vezérkari főnök, az akkor még csak formálódó Középpárt kulcsembere kiment a jeruzsálemi piacra. Nem vásárolni kívánt: kampánykörutat tett a jobboldal fellegvárának tekintett negyedben, ahol a túlnyomórészt szefárd árusok standján a bőséges gyümölcskínálat mellett különböző csodarabbik portréi láthatók. A rosszul előkészített látogatás balul végződött: szitkok és rohadt gyümölcsök repültek a politikus felé, öklök emelkedtek a levegőbe és valaki (alighanem Jichak Rabin sorsára célozva) azt üvöltötte: "A következő golyó a tiéd lesz!" Az árusok már csak azért is haragudtak Sahakra, mert az előző nap úgy nyilatkozott, hogy *"Netanjahu miniszterelnök veszély a nemzetre"*. A közvélemény felhördult az incidenst hallván, mert az erősen emlékeztetett a Rabin-gyilkosság előtti hetek dühödt indulatokkal végsőkig telített időszakára. Néhány napra rá az árusok fölkeresték Sahakot a lakásán, a gyümölcsöt ezúttal nem repítették, hanem kosarakban vitték virágok kíséretében, és barátságosan elbeszélgettek a politikussal.

A lovagiasság szabályai szerint elrendezett ügy mutatja, mekkora önmérsékletre van szüksége az izraeli társadalomnak, ha a választási kampányt civilizált módon akarja végigcsinálni.

"Barak barah!" Barak elszaladt – hangzott a Likud egyik szlogenje, szójátékot gyártva ellenfelük **Ehud Barak** nevéből. A vádak szerint Barak, még vezérkari főnök korában elhagyta egy hadgyakorlat színhelyét, ahol egy baleset következtében több súlyosan sebesült katona feküdt. Az ügyben lefolytatott vizsgálat tisztázta a Munkapárt első emberét a vádak alól, mire a Likud beszüntette e szlogen használatát – az azonban a jelek szerint nem zavarta, hogy huzamos időn át méltatlan váddal illette ellenfelét. *"Netanjahu szokása szerint hazudik"* – kommentálta a Munkapárt egyik szóvivője a miniszterelnök nemrégiben elhangzott tévéinterjúját egynémely gazdasági mutatókkal kapcsolatban. **Jichak Mordechaj** és **Benjamin Netanjahu** első televíziós vitája során az éles szópárbaj hallatán az egyik néző azt kérdezte: tudnak-

nagyobb hangerő

e egymásról valami jót is mondani? A két kormányfő-jelölt nem kívánt élni a lehetőséggel.

Az izraeli politikai köznyelv régtől fogva rendkívül éles, szakértők azonban már kezdettől tartottak attól, hogy a mostani kampány során minden eddiginél keményebb hangot használnak a politikusok. Mindehhez paradox módon hozzájárulhat az is, hogy a választások tétje nem olyan nagy, mint három éve: mára kiderült, hogy Izrael külpolitikai mozgástere rendkívül behatárolt. Netanjahu kormánya, amelytől Peresz bukása után az ujjongó jobboldal radikális változást remélt, kénytelen volt a megkezdett úton haladni: tárgyalt Arafattal, átadta a palesztinoknak Hebron nagyobb részét, valamint a területek további 13 százalékát. A wye-i megállapodás legnagyobb eredménye Netanjahu szerint az, hogy sikerült véget vetni az egyoldalú "adunk, de nem kapunk" békefolyamatnak, melynek során az átadott területekért cserébe a palesztinok csak be nem tartott ígéreteket szállítottak a terrorizmus megfékezéséről, a Hamasz lefegyverzéséről és az Izrael-ellenes retorika mérsékléséről. Wye-ban a felek megállapodtak egy forgatókönyvben, mely szerint az amerikaiak ellenőrzik, megtartotta-e ígéreteit a palesztin fél. Korábban ugyanis ezt homlokegyenest ellentétesen ítélte meg Izrael és a Palesztin Autonómia. *"Ha adnak, akkor kapnak. Ha nem adnak, nem is kapnak semmit"* – ismételte meg szinte szó szerint Netanjahu miniszterelnök szavait riválisa, Ehud Barak, jeléül annak, hogy külpolitikai téren nincs túl nagy eltérés a két fő rivális között. Eközben balról természetesen súlyos vádakkal illetik a Likud-kormányt a béketárgyalások befagyása miatt. A független palesztin állam elismerése és Jeruzsálem kettéosztása a három nagy párt egyike szerint sem járható út – noha a munkapárt balszárnyán hallatszanak ilyen hangok. *"Ez egyéni vélemény, nem a párt álláspontja"* – szögezte le Ehud Barak, midőn újságírók felidézték előtte párttársa, a befolyásos **Joszi Beilin** (a Peresz-kormány külügyminisztere) véleményét, aki közismerten hajlik a palesztinok e követeléseinek elfogadására. Külpolitikai téren egyetlen súlyos ígéretet tett a Munkapárt: Ehud Barak vállalta, hogy kormányra kerülése esetén a 2000-ik év végéig kivonja Libanonból az izraeli csapatokat. A kivonulás a másik két miniszterelnök-jelöltet is foglalkoztatja, ők csupán időpontot nem jelöltek meg, mivel nem látható, hogy a kivonulás esetén ki fogja féken tartani a Hezbollah gerilláit. A Likud, nemzeti elkötelezettségét bizonyítandó, nemrég arról kezdett beszélni, hogy a Golánt semmilyen körülmények között nem adja vissza Szíriának.

Alapvető külpolitikai különbségek nem lévén, a Munkapárt nem is ezt a témát állította kampányának középpontjába, hisz nemzeti retorikában a jobboldallal nem tud versenyezni. Szociális kérdések, ingyenes oktatás az egyetemig bezárólag, állam és zsinagóga különválasztása – amerikai tanácsadóinak instrukciói alapján a baloldal pragmatikusnak mutatkozik a kampányban. Az óvatos Jichak Mordechaj középpárti politikushoz illően sokkal kevésbé vehemens a vallásos táborral szemben. Keleti (kurd zsidó) származású lévén számíthat a Sasz szavazóinak rokonszenvére, akik a választópolgárok tíz százalékát jelenthetik. Ezért jóval óvatosabb például

a jesívabóherek sorozása ügyében: elvileg persze támogatja, de a gyakorlati megvalósítást nem sürgeti annyira. A keleti zsidók megnyerése végett nemrég megcsókolta **Ovadja Joszéf** rabbinak, a Sasz szellemi vezérének szakállát.

Gazdasági téren a nagy pártok egyike sem kérdőjelezi meg a privatizációt, a szigorú monetáris politikát. A támogatási preferenciák között van komoly különbség: a baloldal szociális és oktatási téren elkötelezett, a jobboldal viszont a vallásos cionista települések és a jesivák igényeit sorolná előbbre.

A politikai szétforgácsoltság a belpolitikában is megköti a politikusok kezét. A Munkapártnak 25, a Likudnak 20, a Középpártnak 10-15 képviselői helyet jósolnak az előrejelzések, így bárki nyer is, a 120 fős Kneszetben szükséges 61 főnyi többség eléréséhez mindenképpen széles koalícióra kell támaszkodnia. Így aztán a nagy pártok vezetői ahelyett, hogy egyértelműen elítélnék a korrupció és vesztegetés ügyében jogerősen négy év börtönre ítélt **Arje Derit**, a Sasz párt vezérét, inkább feleségénél tettek részvétlátogatást, amiért számos publicista keményen elítélte őket. A Saszt azonban várható 10-12 mandátuma megkerülhetetlenné teszi – hacsak a két fő rivális nem lép nagykoalícióra. E lehetőséget több elemző fölvetette már, tekintettel a béketárgyalások közelgő végső, döntő fordulójára, így a nemzeti konszenzus szükségességére. Az érintett politikusok ezt mindeddig nemigen hozták szóba: nem erősítették és nem is cáfolták.

A Jerusalem Post című lap hívta föl a figyelmet egy új politikai jelenségre: a képviselők földcsuszamlás-szerűen hagyják ott korábbi pártjaikat illetve koalícióikat, lépnek át új pártba, pártszövetségbe vagy alapítanak új pártot. A vonzó személyiségekkel igen, programmal már nem annyira rendelkező Középpárt csupán legmarkánsabb példája e jelenségnek. Az előző Kneszet képviselőinek egynegyede lépett erre az útra. Az erodálódás nehezíti az együttműködést a számtalan kis párt között, a számtalan "dezertálás" pedig a politikusok közötti viszonyt rontja. Megfigyelők szerint a miniszterelnök közvetlen választása az új módi egyik oka. A nagy össznemzeti ügyekben alkotott vélemény jut kifejezésre a "két nagy" közötti választásban, miközben partikuláris érdekeit mindenki a pártokra szavazva fejezi ki.

Az elemzések szerint az első fordulóban Barak lenne az első, ám a győzelemhez szükséges abszolút többséget nem szerezné meg. A második menetben viszont (ahol már csak két jelölt marad) Netanjahu megverhetné Barakot, mivel Izrael (zsidó) lakosainak többsége jobbra húz, a baloldal korábbi támogatója, az arab lakosság pedig csekély szavazási hajlandóságot mutat, ha nem szavazhat saját jelöltjeire.

(g.j.)

Isaac Bashevis Singer

Ámyak a Hudson folyó felett

Solomon Margolin ritkán viselt monoklit Amerikában, de most úgy ült Borisz Makaver nappalijában, hogy fél szeme egyenesen meredt előre, mintha monoklit erősített volna elé. Látnivalóan egyetlen gondolat foglalkoztatta szüntelenül.

Margolin azon tűnődött, hogy Borisz zseniálisan érti a dolgát, ha hitelt kell szerezni, potom áron lerobbant házakat fölvásárolni, nagyszerű vállalkozássá fejleszteni a semmiből, ugyanakkor képtelen meglátni, hogy mi folyik a saját házában, az orra előtt. Imádott lánya, Anna, egyetlen gyermeke, akiért Borisz feláldozta a saját életét, szemmel láthatóan nem éri be a már eddig elkövetett két baklövéssel. Ugrásra készen áll, hogy elkövesse a harmadikat, ez pedig mind közül a legveszedelmesebb.

Anna első tévedése az volt, hogy feleségül ment a galiciai komikus színészhez, Jasa Kotikhoz. Kotik ünnepelt színész volt Berlinben, de legnagyobb adottsága a kelet-európai zsidóság kifigurázása volt. Kigúnyolta rossz német nyelvtudásukat, holott az övé se volt sokkal különb azokénál. A botrányokkal tarkított házasság alig egy évig tartott, de Annát az élmények teljességgel összetörték. Súlyos depresszióba esett. Abban az időben Margolin kezelte, s ezért tudója volt Anna minden titkának.

Évek múltán a Hitler elől menekvő Anna újabb eszelős ostobaságot művelt: beleszeretett Stanislaw Luriába, aki húsz évvel volt nála öregebb, s elvesztette feleségét és két gyermekét. A férfi erőszakos volt és beteges, s mi több, született vesztes, és notórius hazudozó. Igaz ugyan, hogy sikerült megmentenie az életét, miközben az egész családja elpusztult, de azóta évek teltek el, s ezalatt egyáltalán nem keresett. Attól eltekintve, hogy cikornyás, ékes lengyel nyelven beszélt és szemérmetlenül kérkedett a nők körében elért szexuális sikereivel, más hasznát nemigen lehetett venni. Varsóban soha nem folytathatott jogi gyakorlatot, de utolsó pillanatig meg-megújította kérvényét: dolgozni csak a felesége dolgozott valahol. Itt, New Yorkban csupán kolonc volt Borisz nyakán és Margolin feketén-fehéren megmondta Annának, hogy meg kell szabadulnia ettől az élősködőtől, különben ő maga a bolondokházában fog kikötni. De mielőtt még sikerült volna kitennie Luria szűrét, Anna már a következő hibás lépésen törte a fejét. Mindenki szeme láttára, itt, az apja szalonjában nyíltan kikezdett Hertz Greinnel, akinek felesége volt és felnőtt gyerekei. Boriszt kivéve mindenki látta, hogy mi folyik az orruk előtt. Anna vibrálva körbeudvarolta Greint. Először csak szorosan melléült a kanapén és a fülébe sugdosott; aztán fényképeket mutogatott neki; végül pontosan vele szemben helyezkedett el, a szemét meregette és olyan leplezetlen nyíltsággal mosolygott a férfira, amire csak azok képesek, akik nem bírják féken tartani lángoló szenvedélyüket. Időről időre Luria rámeresztette sárga szemét. Frieda az ajkát harapdálta. Még a vén Shrage is ősz szakállába mosolygott. Margolin gyakran mondogatta Borisznak, hogy ne hívják meg többé Greint, hogy vegye már észre, hogyan viselkedik Anna, de Borisz nem vette komolyan: – Ugyan, képzelődsz, Slojmele. Hogy miket ki nem `találsz! Számára ez az ember senki és semmi.

És újra meg újra meghívta Greint.

Borisz és Margolin még Varsóból ismerték Hertz Dovid Greint. Ők fiatalemberek voltak, amikor Grein még csak öt vagy hatesztendős, de már akkor is csodagyerek számba ment. Egy szempillantás alatt kiszámította, hogy ez vagy az a zsidó ünnep mikorra esett száz évvel ezelőtt. Másodpercek alatt fejben kiszámolt olyanokat, amik tapasztalt könyvelőknek órákba, napokba tellettek. Hétévés korában sakkjátszmát vívott a Kereskedelmi Szakszervezetben huszonnégy veterán sakkmester ellen, megnyert belőlük tizenhetet, s csak négy lett döntetlen. A lengyel és jiddis újságokban egyaránt fényképes cikkeket közöltek róla. Samuel Dikstein professzor, a közismert beolvadáspárti felkereste a csodagyerek apját, a Smocza utcában lakó szegény, hívő írnokot. De ennek már majd' negyven éve. Akkoriban ment ki Solomon Margolin Németországba tanulni. És Borukh Makaver – aki még nem vette fel a Borisz nevet – feleségül vette egy gazdag varsói család leányát, meggazdagodott, elvesztette a feleségét és 1924 végén Varsóból Németországba települt. Anna ekkor tizenegy éves volt.

Odakinn Németországban jutott Borisz tudomására, hogy Dawidek (vagy Hercus, ahogy a lengyel újságokban emlegették) hátat fordított a Gemárának és világi tanulmányokba kezdett egy jiddis-lengyel gimnáziumban, majd pedig beiratkozott a varsói egyetemre. Jóképű fiatalemberré serdült, s amíg Makaverék Varsóban éltek, gyakorta megfordult az otthonukban. Egy ideig segített is Annának az iskolai feladatok elvégzésében. Önként jelentkezett 1920-ban a lengyel-bolsevik háborúba és egészen a tiszthelyettesi rangfokozatig emelkedett. Később beleszeretett egy kis faluból származó szegény lányba és Bécsbe ment vele, onnan pedig Amerikába. Igérte, hogy jelentkezik, de évek teltek el és senki hírét nem hallotta. Hitlernek kellett hatalomra jutnia ahhoz, hogy Borisz Makaver és Hertz Dovid Grein ismét találkozzanak.

Még itt, New Yorkban is csak négy évvel Borisz megérkezése után futottak össze először. Már abból is, ahogyan Borisz a találkozásról beszámolt, Makaver tudta, hogy ebből még bajok lesznek. Anna nem feledte hajdanvolt tanárát. Berlinben, miután szakított Jasa Kotikkal, gyakran emlegette Greint, miközben Margolin megpróbálta pszichoanalizis segítségével talpraállítani. Anna albumban tartotta Grein dedikált fényképét – kedves, érzelmes szavakat írt rá, amilyeneket felnőttek írnak gyerekeknek. Ha mégoly nevetséges is, de az eszelős menekülés során Berlinből Párizsba, Párizsból Afrikába, Afrikából

---

Részlet a Novella kiadó gondozásában a könyvhétre megjelenő regényből

Kubába és Kubából New Yorkba Anna végig magával cipelte a számára mindennél fontosabb fényképalbumot. És „első szerelme" most megint fölbukkant. Hertz Grein ekkorra negyvenhat éves volt, fia épp megkapta mérnöki diplomáját, a lánya főiskolás. Grein itt, New Yorkban évekig tanított egy héber elemi iskolában, és állandóan pénzszűkében szenvedett. Később egy Wall Street-i befektetési irodánál lett tanácsadó. De mind a mai napig kisfiúsan fiatal jelenség volt: magas, karcsú, aranyló haját ráfésülte a már kopaszodó foltra, homloka magas, az álla metszett. Az orra zsidósan horgas, de menet közben meggondolta magát és kiegyenesedett. Az ajka keskeny, kék szeme a szemérmesség, éleslátás és még valami nehezen meghatározhatónak érdekes keveréke. Margolin szokta volt mondogatni, hogy úgy fest, mint valami Skandináviából szalajtott jesiva-növendék. Grein Varsóban és Bécsben is filozófiát tanult, aztán Palesztinában próbált meg letelepedni. Itt, Amerikában megtanult annyira angolul, hogy egy-egy cikke is megjelent a sakk-szakfolyóiratban, valamint részletes tanulmánya egy lengyel zsidó tudósról, akit a nácik megöltek. Szabadidejében matematikával foglalkozott és a Margolinnal folytatott beszégetések során olyan jártasságról tett tanubizonyságot a legújabb fizikában, hogy annak is könnyedén lehetett volna avatott professzora. De Hertz Grein látnivalóan csalódott önmagában. Beszéde pesszimista, kétkedő alkatra vallott. Miután Lengyelországban egész családja elpusztult, többé már nem hitt az emberiségben és annak erkölcsi tanaiban. Merő véletlenségből botlott bele egy részvénytársaságba és részvények árusításával kereste kenyerét. A felesége antiküzletet nyitott a Third Avenue-n, és az ő üzlete is virágzott. Addigra Grein egy hatalmas lakásban élt a Central Park Westen és megtanult autót vezetni. Margolin hallotta azt is, hogy szeretőt tart.

Margolin most tűnődve nézte, ahogy Anna teszi-veszi magát a férfi előtt. Tudományos alapossággal megállapította, hogy az utóbbi időben Anna sokkal fiatalabbnak látszik, mintha Grein múltbéli ismeretsége visszavarázsolta volna a gyermekkorát. Elpirult a férfi előtt és incselkedett vele, mint egy kislány. Előbb mosolygott, aztán szomorú volt; hol a kezét nyújtogatta felé, hol a nyelvét öltögette. Mintha teljességgel megfeledkezett volna arról, hogy férjes asszony és vendégek között van. Margolin a tapasztalt ember szemével figyelte. Anna örökölte Borisz alkatát, de valami belső erő vagy elrendezte, vagy leplezte apja hátrányos külsejét. Anna kicsit magasabb volt nála, nagymellű, keskeny csípőjű, keze-lába kicsi, bár a combja széles. Apjától örökölt szeme fekete és csillogó, a szemöldöke majdnem összeért, de az orra szinte egyenes. Telt ajkát úgy csücsörítette, mint a kisgyerek, aki épp puszit készül adni. Haja fekete és ragyogó, mint a bársony, de a többi sötét tónusú emberrel ellentétben egészen világos bőrű. Erősen lengyel-zsidó jelenség. Solomon Margolinnak Varsó külvárosi sugárútjait és szász kertjeit juttatta eszébe.

Egy Jacob Anfang nevű festő nem sokkal azelőtt festette meg Anna portréját. Borisz azért bízta meg a feladattal, mert Anfang, a Németországból érkezett lengyel zsidó menekült kétségbeejtő anyagi helyzetben volt. Anna most abba a szobába vezette be Greint, melyben a kép lógott – a saját szobájába, amelyben aludni szokott, ha alkalomadtán az apjánál maradt éjszakára. Könyveket is tartott itt és egy csomó ruhát, amelyek túl jó állapotban voltak ahhoz, hogy kidobja őket, de viselni már nem viselte. Mivel Grein tétovázott, hogy vele tartson-e – láthatóan sem a lány apját, sem a férjét nem akarta zavarba hozni –, Anna a zakóujjánál fogva ragadta meg és vonszolta maga után végig a folyosón. Kinyitotta az ajtót és felkattintotta a villanyt hajdanvolt lányszobájában, melyben keskeny ágy állt, könyvekkel zsúfolásig teli polcok, néhány fénykép a falon és egy üres virágcserép. Egy kerek asztalon vekker állt. A portré faragott keretével csöppet sem volt idevaló, de Borisz újabban annyira tartotta magát a vallási előírásokhoz, hogy nem tűrt meg képet a maga közelében, attól tartván, hogy megszegi a faragott képekre vonatkozó parancsolatot. Ráadásul Jacob Anfang kivágott ruhában örökítette meg Annát. Grein sokáig bámult a képre, aztán azt dünnyögte: – Egészen kiváló portré.

– A papa szerint nem nagyon hasonlít.

– A festőnek sikerült megragadnia a jellemed lényegét.

Grein szavai hallatán Anna szeme felragyogott, s mivel ráadásul tegezte is, csak még inkább.

– És milyen jellem vagyok? Valahogy úgy érzem, hogy leginkább semmilyen.

– A festő megérezte, hogy alapjában véve mind a mai napig gyerek vagy még – szenvedélyes és kicsit megrettent iskoláslány.

– És ez erény? Való igaz, hogy meg vagyok rettenve, mert üldöz egy kísértet. De a fiatalságomnak vége. Gyakran érzem, hogy öreg vagyok és megtört.

– Az arcod nem erről árulkodik.

Anna oldalt állt, hogy Grein összehasonlíthassa az eredetit a másolattal. Félénk volt, de nem úgy, ahogyan egy felnőtt félénk. Mintha fiatal lányként tért volna nyugovóra és érett nőként ébredt volna titokzatosan. Hogy huszonhárom év elteltével ismét összefutott Greinnel, az reményeket keltett benne, ugyanakkor meg is rémítette. Az idő sikjai megfordultak és összekuszálta őket a borona, mely korok és korszakok földjét szántotta fel. Semmivé lett az azelőtt és az azután. Zavaros volt minden – bizarr álom, amelyből ki-kitépi magát az ember. Anna hol tegezte, hol magázta. Hol lengyelül, hol németül szólt hozzá. Néha úgy érezte rokonok – a férfi nagybácsi, vagy akár a bátyja. Grein Varsót idézte vissza, azt az időt, amikor Annának még élt az anyja. Ha vele volt, ismét fiatalnak, életvidámnak, a hajdanvolt egykének érezte magát. Grein újra meg újra hol rá, hol a festményre nézett, Anna pedig állt, mint egy engedelmes iskoláslány, mintha a férfi még most is ugyanazzal a hatalommal bírna fölötte – mint amikor felnőtt beszélgetést folytatott Anna súlyosan beteg anyjával, könyvet, virágot vitt neki, s őt, a gyermeket kiküldte a szobából, mert olyasvalamit akart megvitatni, ami nem rá tartozott.

– Kétség kívül tehetséges – vonta fel Grein a szemöldökét –, de kérdés, hogy mi a tehetség?

– Tényleg, mi az? Én hóembert se tudok rajzolni.

– Istentől mindenki megkapja a maga adottságát.

– Csak nem te is Istenről akarsz társalogni? – tört ki Anna. – Torkig vagyok Istennel. Azután, ami Európában történt, kiejteni se merem Isten nevét – mert ha Isten valóban létezik és ölbetett kézzel nézte, ami ott végbement, az rosszabb, mintha nem is létezne.

– Így is, úgy is rossz.

– Nézd – havazik odakint!

Mint egy izgatott kisgyerek, az ablakhoz szaladt. Grein utána. Anna feltolta az alsó ablakot, s bezúdult rájuk a hideg levegő. Az udvar fehér volt. Fehérek voltak a kis kert közepén álló fa ágai. Csak az ég a háztető fölött ragyogott New York fényeitől vörösen-lilán – sehol egy csillag, mintha kozmikus tűzvész pusztítana. A hópelyhek egyenletesen, lassan hullottak, a tél nyugalmát árasztva. A radiátorból áradó meleg elvegyült a kinti hideggel. Anna oly közel állt Greinhez, hogy válla a férfi karját súrolta. Egy ideig csak álltak és döbbenten néztek kifelé, mint akik a trópikus éghajlat alatt születtek, és életükben először látnak hóesést. Greint elfogta a nosztalgia, az a fajta vágyakozás a hanukka, karácsony és Varsó után, amit soha ilyen erőteljesen nem érzett azelőtt. Szerette volna megölelni Annát, de uralkodott magán. Kinyújtotta a kezét és elkapott egy hópelyhet. Gyermeki boldogság töltötte el, egy ideig az ablakpárkányon nyugtatta kezét, mintha a bensejében tomboló forróságot akarná lehűteni.

– A tél még most is eljő – suttogta.

– Igen. Gyakran csodálkozom, hogy áll még a világ.

Nem maradhattak sokáig. Stanislaw Luria bármelyik percben rájuk törhetett és jelenetet rendezhetett. Mégsem bírtak elszakadni egymástól és az eléjük táruló kristálytiszta látképtől. Akkoriban, amikor Grein először jött New Yorkba, annyi, de annyi hó esett, hogy hiába lapátolták egyfolytában, képtelenek voltak szabadulni tőle. Brownsvilleben, ahol Talmud Tórát tanított, úgy állt hegyekben a hó, hogy minduntalan Lengyelországot juttatta eszébe. Magasszárú hócipőt, vagy gumicsizmát kellett viselnie. Az utóbbi időben azonban a hó már-már ritkaságszámba ment New Yorkban. Grein most felpillantott, hogy lássa, honnan jön. A pelyhek mintha a tüzes vörösségből öltöttek volna testet és sűrű flitterekben hullottak, röptiben megvillantva hatszögű formájukat, az örök hópehelymintát. Valami megfoghatatlan erő összekapcsolta Grein gondolatait Annáéival, ezért a férfi tudta, hogy a másikat ugyanaz az érzés keríti hatalmába, ugyanaz a bizsergő fájdalom, ugyanaz a vágyakozás. Egyfajta szigetelhetetlen elektromos kisugárzás, amely gyakran futott át Greinen odahaza, a saját ágyában, most végigcikázott Anna selyemruhájának és a férfi gyapjúzakójának ujján. Hirtelen rabul ejtette őket ez a kívülről-belülről egyszerre érkező különös lüktetés, mely megfoghatatlan volt, akár egy álom alig észlelt kezdete.

Anna hirtelen arrébb lépett, mint akin erőt vett a rémület. – Gyere.

Becsukta az ablakot, a férfi pedig megtörölte kezét a zsebkendőjében. Ismét megálltak a portré előtt.

– Valóban jónak tartod?

– Igen. Kiválónak. De szívesebben vagyok egy társaságban az eredetijével.

Anna egy pillanatig hallgatott. – Tudod, hogy lehetetlen.

– Mindössze annyit kell mondanod, hogy jó.

Anna az alsóajkát harapdálta. Aztán nagyot nyelt. – Tegyük fel, azt mondom, hogy jó – akkor mi van? Ó, teljesen abszurd.

– A szerelem még nem veszett ki a világból.

– Igaz, de van valami, ami még a szerelemnél is erősebb.

– És mi légyen az?

– A lustaság. A félelem, hogy az ember feladja a biztos helyét a világban.

– Csak a kezdet nehéz.

– Hová vinnél?

– Egy szállodába.

– És azután?

– Tasmániába.

– Miért éppen Tasmániába? Na ne nevettesd ki magad. Gyerekkorom óta álmodtam a szerelemről. Látva, hogy él az apám, megfogadtam, hogy soha nem követem a példáját. De kétszer is nagyot tévedtem, és ez egy életre elég.

– Csak annyit kell tenned, hogy összecsomagolsz és elmész.

– Ó, te mindent olyan könnyűnek látsz. Úgy beszélsz, mint egy kalandor, de feltételezem, hogy tested-lelked egyaránt a családodhoz kötődik. Figyelmeztetlek: légy óvatos. Engem nem nehéz rászedni – én képes vagyok megtenni, amit mondasz.

– Az volna életem legboldogabb napja.

– Gyere. Nem maradhatunk itt ilyen sokáig. Nem beszélsz komolyan, én viszont csak rád gondolok. Rólad is álmodom.

– Én máris enyémnek érezlek.

Annát leforrázták a szavak. Félig kérdő, félig neheztelő pillantást vetett a férfira, mint aki szemére veti: Ha nem gondolod komolyan, minek kínozol? A férfi meg akarta ölelni, de ebben a pillanatban Rejce jelent meg az ajtóban.

– Anna, apád keres.

– Mit akar? Mindegy, megyek.

– *Panie* Grein, jöjjön ki velem a konyhába. Szeretném megmutatni az új jégszekrényt.

Rejce kimódolta, hogy ne kelljen egyszerre visszatérniük a nappaliba. Rejce, minden titkok tudója. Végtére is, ő nevelte fel Annát.

Miután Rejce megmutatta neki a hűtőszekrényt, Grein visszament a nappaliba. Megállt a hallban és belenézett az ott felakasztott antik tükörbe. Amióta a felesége, Leah megnyitotta régiségüzletét a Third Avenue-n, Grein maga is szakértője lett az értékes, régi tárgyaknak. A keret virágok, levelek girlandja, az üveg kékesen csillog, mint kútban a víz. Arcát mintha nagy mélységből tükrözte volna vissza.

Miért vagyok olyan boldog? kérdezte magától. Nem lesz belőle semmi. Nem hagyja ott a férjét, én sem Leah-t. No és Esther? Én senkinek a családját nem dúlom fel. Van Isten az égben. Nemrégiben tettem esküvést, hogy megtartom a parancsolatokat.

E kijózanító gondolatok ellenére mámoros hangulata mit sem változott. Az első Amerikában töltött tíz év során következetesen rosszul alakult az élete, de a második évtizedben csillaga magabiztosan emelkedett fölfelé. Nagy lakásban élt, a bankban pénze volt, jó ruhában járt. A kötvények, amelyeket felvásárolt és az ügyfeleinek is ajánlott, napról napra emelkedtek. Csak a mai napon, anélkül, hogy akár a kisujját megmozdította volna, több mint háromszáz dollárt keresett. Volt idő, amikor ennyi pénzért kínos-keservesen két hónapig kellett tanítania.

De szeret – afelől semmi kétség, mélázott. Hogy is mondta? Én képes vagyok megtenni, amit mondasz.

Amikor belépett a nappaliba, Shrage professzor épp azt dadogta: – Mi a tapasztalat? Minden attól függ, milyen kérdést teszünk föl a Természetnek. Amíg nem tettük föl a kérdést, hogy miért ugrik le a fedő a fazékról, amikor a víz felforr, a Természet nem felelt a kérdésre, és nem létezett kinetikus elmélet. Az emberek manapság már nem kérdeznek rá a lényegre, akkor hát minek adjuk meg nekik a feleletet?

Dr. Halperin kivette a szivart a szájából. – És amikor kérdeztünk, kaptunk rá feleletet? A középkorban az emberek az úgynevezett okkult tudományok-

kal voltak elfoglalva. Mire jutottak? Hány démon tud megállni a gombostű fején?

– A középkor irodalma tele van tényekkel, amelyek mind azt bizonyítják, hogy vannak magasabb erők... spirituális erők. A dibukok és kopogó szellemek mindennapos látványnak számítottak zsidók és árják között egyaránt.

– Már megbocsásson professzor, de összekeveri a folklórt a tudománnyal.

– Mi a tudomány? Ha valamit megismételhetünk egy gombnyomás által, az már tudomány. Csakhogy nem lehet mindent laboratóriumi körülmények között megismételni. A Vörös-tengert nem lehet minden hétfőn és csütörtökön kettéválasztani.

– Mondta valaki, hogy akár csak egyszer is kettévált? Hol van rá a bizonyíték? Az volna a bizonyíték, hogy benne van a Mózes öt könyvében? Hitemre mondom, professzor, túlságosan leegyszerűsíti a dolgokat. Minden vallás tele van csodákkal. Minden faluban kinn ülnek a küszöbön az öregasszonyok és mesélnek a szellemekről, manókról...

– Szellemek és manók igenis léteznek.

– Hol vannak? A padláson?

– Talán itt vannak.

– Hol? A kanapé alatt?

– A protonokat látja? És a kozmikus sugarakat? Lehet, hogy azok is mind a kanapé alatt vannak.

– Micsoda hasonlat! Ostobaság! Csupa ostobaság! – horkant fel hepciáskodva Zadok Halperin. „A bíró annak alapján ítél, amit a két szemével lát." – idézte a Talmudot. – Nekem mondhatod, hogy a mennyországban is van piac, de amíg nem vehetek ott egy köteg rőzsét vagy egy zsák krumplit, addig az csak üres beszéd. Az én időmben az emberek írótáblával és kristálygömbbe bámuló vén boszorkákkal csináltak bolondot magukból. Akiket én ismertem, egytől egyig sarlatánok voltak. Conan Doyle egy eszement alak. Lombroso, már elnézést, de vénségére meghibbant. Oliver Lodge jó fizikus volt, de hihetetlenül naivista. William Jamesnek egyszerűen hiányzott egy kereke. Az angolszászoknak gyengéje az efféle ostobaság. Félnek a haláltól a nyomorultak.

Borisz kivette a szivart a szájából. – Slojmele, miért vagy olyan hallgatag?

Margolin nem tétovázott. – Mit mondjak? Nem az én érdeklődési szférám. De Dr. Halperin, maga úgy beszél, mintha a csoda, mint olyan, nem létezne. A telepátia bizonyított tény.

– Számomra nem, számomra ugyan nem.

– Tudja miért? Mert nincsenek szerelmi kapcsolatai. A szerelem kizárólag telepátián alapul. A szerelmesek telepatikus kapcsolatban állnak egymással.

– Igaz, igaz! – vágott közbe Anna és oldalvást Greinre pillantott.

Dr. Halperin lepöckölte a hamut a szivarja végéről, s az a térdére bucskázott. – Nos, a fiatalok ezt jobban tudják. Régóta nem volt szerelmi kapcsolatom senkivel – itt rátört a köhögőroham –, nagyon, nagyon régóta. De mint a Talmud is kérdi: „Mi köze a gazdálkodásnak a megvilágosuláshoz?" Minden ostoba szerelmes egyként gondolkodik. Ahogy az éhező emberek is csak és kizárólag ugyanarra gondolnak. A kenyérre. Az emberiség legnagyobb adománya még most is a logika. Olvastam a spiritiszták beszámolóit. Azt állítják, hogy a süket hallja, amit a néma mond a vaknak. Tehenek repülnek át a háztető fölött és réztojást tojnak. És mindre esküsznek a megbízhatatlan tanuk. De itt áll kérem ez a televíziókészülék, csak egy gombot kell megnyomnom és máris többet látnak, mint az összes spiritiszták együttvéve.

Borisz a szakállát huzkodta. – Miért, mit látsz a televízón? Hiúságot és ostobaságot.

– És miket hordanak össze a szellemek a szeánszokon? Ugyanazt az ostobaságot, amit a médiumok. Jósolnak. Miért nem beszélnek inkább a túlvilágról? Ha valaki elmegy Tibetbe, megírja a kalandjait. De megidézni hullákat, akik háromszáz évet eltöltöttek a túlvilágon csak azért, hogy arról locsogjanak, hogy legyen béke a világon! Ezt az ő tanácsuk nélkül is tudjuk – újabb köhögőroham. – Miért nem szolgálnak helyette hasznos információkkal? Példának okáért arról, hogy mit csináltak az eltelt háromszáz év során? Blincét ettek?*

– Zadok, ne feledd, hogy a halottak megidézését az Írás is említi – szólt közbe Frieda. – Saul elment egy asszonyhoz, aki ismert egy szellemet és az megidézte neki Samuel kísértetét.

– Nem felejtem, dehogy felejtem. Ez csak azt bizonyítja, hogy régi keletű babonával állunk szemben. A Prédikátor könyve meg egészen mást mond. Azt, hogy „a halottak nem tudnak semmit".

– Tudod, hogy a Gemára ezt hogy értelmezi?

– Pontosan tudom, hogy ki mit hogyan értelmez, de csak a saját szememnek hiszek, meg azoknak a tudósoknak, akik tényekkel képesek alátámasztani az állításaikat. A vallás új divat. Van jobboldali vallás és baloldali vallás. Mi a kommunizmus? Az is egy vallás. Nem így van, *Panie* Herman?

Herman megfontoltan, kimért mozdulatokkal levette orráról a cvikkerét. – Tudomásom szerint Lenin tudós volt, nem pedig próféta.

– Miféle tudományt művelt? Mire alapozta? A szociológia nem tudomány.

– Na, ezt életemben először hallom.

A beszélgetés egy percre elakadt, mindenki saját gondolataiba merült. Shrage professzor eltűnődött: – Lehetséges, hogy Edze szelleme végig itt volt és hallgatta ezt a beszélgetést? Milyen komikusan hangozhat Halperin bizonykodása egy szellem fülének! Meglehet, hogy a szellemeknek tilos lelepleziük magukat. Mert az megfosztaná az embereket a választás szabadságától... Borisz Friedára pillantott és magában azt kérdezte: Beszéljek vele ma este? De hogyan? Invitáljam át egy másik szobába? Még rossz néven venné. Ki tudhatja, hogyan reagálnak a nők? De tényleg, hisz olyan érzékeny. Amit Saulról és az asszonyról mondott, akinek volt egy szellem ismerőse, azt olyan mély meggyőződéssel mondta... Zadok Halperin egy kis darab rétesre meredt: Megegyem? Mit árthat? Az ereim vele is, nélküle is be vannak szűkülve. Azt a tíz kilót pedig sehogyse fogom leadni. A sovány is meghalnak. A statisztika a madaraknak való. Halperin sietve felkapta a rétest és a szájába tömte. Egy morzsa megakadt a bajuszán, s ő ügyes mozdulattal kidugta a nyelvét és behúzta a szájába. Aztán arra gondolt: Lehet, hogy mindennek ez lesz a vége? Teletömi magát rétessel, aztán belehal? Micsoda ostoba vég... Luria gondolatban nekirontott Annának: Ne nézz bolondnak! Mindent láttam. Azért vitted be, hogy megmutasd neki a portrét, hogy közben találkát beszélhess meg vele. Te közönséges kurva! Ezért még bosszút állok. Semmivel se vagy különb a náciknál. Hirtelen mozdulattal felkapta a cigarettáját és dühödten elnyomta a hamutartó szélén, csak úgy röpködtek a szikrák szerteszét.

Dezsényi Katalin fordítása

PÁLFALVI LAJOS

Zsidó témák a lengyel irodalomban* II.

(1945–1990)

A *Hangok a sötétben* című regényt két, magyarul is olvasható Stryjkowski-regénnyel szokás együtt emlegetni. A kritika ezt, nem egészen indokoltan, ciklusként fogta fel és némileg, elsietve, el is nevezte galiciai trilógiának. A „trilógiának" időközben elkészült a negyedik része is, az *Echo* (Visszhang, 1988), ami a *Hangok a sötétben* közvetlen folytatása.

A *Hangok a sötétben* a tág értelemben felfogott XX. századi nagy realizmus poétikáját egyezteti a jiddis irodalom egzotikumával. A következő két regény, a *Vendégfogadó* és az *Ázril álma* elsősorban abban különbözik, hogy a művek mitologikus rétege sokkal kidolgozottabb. A *Vendégfogadóban* a történelmi és a mitikus idő ellentétbe kerül: a mű az első világháború első napján (éjszakáján) játszódik (a regény főszereplője ezt a szentély terombolásához hasonlítja), ugyanakkor a fogadóba menekült haszidok örömünnepet tartanak, az egyiptomi rabságból való szabadulásra emlékeztető Pészach ünnepén elhangzó kérdést ismételgetik (Miben különbözik ez az éjszaka az év minden más éjszakájától?). Az *Ázril álmá*ban a történelmi idő meghatározatlan (valamikor a századforduló táján játszódhat), a kakas szimbólum viszont a Jom Kippurra utal.

A *Vendégfogadó* zárt térben, végső veszedelemben ábrázolja a közösséget. A kozákok elől menekülő zsidók a haszidoktól az asszimilálódó üzletemberig a közösség minden rétegét képviselik. A fogadós ebben a helyzetben a közösség felelős vezetőjévé, védelmezőjévé válik, de az eseményeket (egy ártatlan halálát) nem tudja összeegyeztetni az erkölcsi rendről kialakított elképzeléseivel. Korábban már maga is összeütközésbe került a törvényekkel (disznóhúst vitt a zsinagógába, szexuális kapcsolatban áll egy ukrán nővel).

A parasztasszonynak öltözött zsidónők egy másik szertartásra, a rituális purim játékokra utalnak. A regény a haszidok látomásos örömtáncával zárul, ami éles ellentétben áll a közeledő katasztrófa első jeleivel. A jelenet Stryjkowski önkommentárja szerint egy nagyon régi emléket idéz: 1927-ben, Lembergben látta a moszkvai *Habima* színházat. A társulat akkor hagyta el a Szovjetuniót, An-ski klasszikus darabját, a Dibukot játszották, a regény zárlata a koldusok táncára emlékeztet.

A regényről Jerzy Kawalerowicz készített filmet a varsói Zsdó Színház színészeivel, a film végén a haszidok tánca a patakban folytatódik, majd a patak vize egyre véresebb lesz.

Az *Ázril álma* a visszatérés, a rekonstrukció lehetetlenségéről szól. Hőse húsz éve hagyta el a közösséget (érdekből), apja még életében méltatlan utódjának nevezte. Döntéséért Ázril bűnhődik: felesége két lányt szül, a vágyott fiúörökös a cselédlánnyal folytatott törvénytelen kapcsolat eredménye (és egyben felesége öngyilkosságának oka).

A regény kezdete a *Hamletre* emlékeztet: Ázril álmában megjelenik apja és felszólítja, hogy térjen vissza a *stetl*be és kezdjen új életet. Azril felébred, de mintha a történet az álom folytatása lenne. Visszatér, hogy megkeresse apja sírját, könnyítsen lelkiismeretén és feleségül vegyen egy zsidó nőt.

Azrilon vallási téboly lesz úrrá, de ennek semmi köze a megtisztuláshoz, egyik célját sem éri el. A temetőben nem találja apja sírját, ebben isteni büntetést lát. Őrültségi rohamában vad táncba kezd – épp a cádik temetésén. A regény befejezése többértelmű, nem tudni, hogy a vonat után rohanó Ázril meghal vagy másként bűnhődik.

Talán nem járunk el önkényesen, ha a két regény katasztrofista tendenciáit kapcsolatba hozzuk Stryjkowski egyik késői élményével. Szülővárosa, Stryj a háború után a szomszédos országba került, a hazatérésnek aligha nevezhető látogatásról így számol be több, mint három évtizeddel később: „1956-ban, útban hazafelé Kijevből elmentem Stryjbe. A szovjet hatalom raktárrá alakította a szép műemlék zsinagógát. (...) Hiába kerestem apám sirját ... Az egész temetőt felszántották, sírkövekkel rakták ki az utcákat, a sírokat a földdel tették egyenlővé a hitleristák. Mocskos, sötét kisváros volt, semmi sem emlékeztetett az én gyönyörű Stryjemre. (...) Megkerestem a régi házamat. (...) Egy orosz öregasszony állt a küszöbön és egy üstöt súrolt. Szerettem volna benézni. Az öregasszony megkérdezte: «Sto *iscsitye*?» «Uzse *nyicsivo*» – feleltem."

Henryk Grynberg egy interjúban Stryjkowskit nevezi e téma legfontosabb szerzőjének, saját életművét pedig történetileg ennek közvetlen folytatásaként fogja fel. Ugyanakkor stilárisan nagyon távol áll tőle: Grynberg regényeiben már nem emlékeztet semmi a „békebeli" jiddis irodalomra, az ábrázolt világból hiányzik az idealizált *stetl*.

Prózai életműve (Grynberg költőként is jelentős) olyan egységes, hogy regényeinek, elbeszéléseinek nagy része önéletrajzi ciklusba sorolható, amely családja és szűkebb környezete meghatározó élményeiről, az 1942-től a hetvenes évek közepéig, anyja haláláig tartó időszakról szól.

Hat éves, amikor szüleivel és öccsével együtt megmenekült Treblinka elől. Varsóban és Podlasién bújkáltak. Öccsét bejelentés után megtalálták, apját nem sokkal a háború előtt gyilkolta meg egy lengyel paraszt.

Grynberg életművének jelentős része a holocaustról szol legfontosabb erkölcsi és esztétikai problémája az, hogy feldolgozható-e ez az élmény az irodalom eszközeivel. Tapasztalatait nem tartja összeegyeztethetőnek az ismert elbeszélői konvenciókkal illetve a stilárisan kimunkált irodalmi nyelvvel, sőt, bizonyos értelemben az irodalom felszámolására törekedik.

Kezdetben a gyermek nézőpontját választja, úgy beszéli el az eseményeket, hogy azokat nem hozza kapcsolatba a múlttal. Ezt az eljárást így kommentálja egy interjúban: „A gyerekek természetes módon fogták fel a holocaustot és arról beszéltek, amit láttak, nem hivatkoztak

Részletek a tanulmányból, amely a Teleki László Alapítvány támogatásával készült.

a múltra vagy bármiféle korábbi ismeretre. A holocaust gyermekei olyannak látták az embereket, amilyenek." Ugyanitt: „Ellene vagyok annak, hogy a holocaustból irodalmat csináljanak. Azt akarom, hogy az irodalom eszköze legyen a holocaust elbeszélésének. Ilyen típusú anyag esetében nincs értelme a kreativitásnak. Annyi minden történt, hogy tényleg nincs mit hozzátenni."

A háború után három évet töltött egy gyermekotthonban, majd lódzi zsidó iskolákban tanult és a helyi gimnáziumban érettségizett. Négy évtizeddel később Grynberg így látja a zsidóság, a kommunizmus és az antiszemitizmus bonyolult összefüggéseit: „Tény, hogy a főszereplő világa elpusztult és mintha kívül állna a valóságon. Ezért sokkal inkább ki van téve a sztálinista iskolában az indoktrinációnak. Megfosztották attól, hogy a családban, a hagyományban keressen támaszt. A kommunisták elhitették vele, hogy befogadják, azt hirdetik, hogy nem a származás, hanem az ideológia számít. (...) Várhat-e ennél többet egy lengyel zsidó, akit megfosztottak saját kulturális gyökereitől, és mint idegent, mindenütt kivetették. Természetesen csak arról a viszonylag csekély számú zsidóról beszélek, akik (...) a kommunista uralom kezdetén nem menekültek el Lengyelországból, azokról, akik még a háború utáni zsidó hajótöröttektől is elszakadtak, s így mintegy kétszeresen is számkivetetté váltak. Akkor váltak háromszorosan is számkivetetté amikor később a kommunista júdások is elárulták őket, újjal mutogattak rájuk: zsidó, zsidó! (...) Nem mi vagyunk az ellenségeitek(...), hanem a zsidók!... Ez a taktika az ötvenes években kezdődött és tulajdonképpen soha nem is ért véget."

Érettségi után újságírást tanult a Varsói Egyetemen (1954–58), ez megkönnyítette számára, hogy átlássa az 1956-ot követő társadalmi folyamatokat és figyelemmel kísérje a zsidók újból megindult exodusát (sokat járt Lengyelország nyugati részén, ahol az Izraelbe kivándorló zsidók helyét a Hruscsov idejében Lengyelországba települt zsidók foglalták el, majd hamarosan ők is útnak indultak Izraelbe).

Grynberg, identitásában van valami, ami színészre emlékeztet.

A túlélés feltétele a szerepjátszás, az „árja papírokkal" bújkáló gyermek nem a saját nevét viseli, kitalált múltja van, mesterséges világban él. A mimikri a sztálinista iskolában is folytatódik: az új szerep a homogén ideológiai állam alattvalójáé.

Hogy identitását visszaszerezhesse, ahhoz valóban színésszé kellett válnia. Varsóban öreg, zsidó színészeket ismert, majd maga is tagja lett Ida Kaminska Zsidó Színházának. Az ott töltött évek (1959-67) alatt megtalálta helyét a túlélők közösségében. Ez tette lehetővé, hogy író legyen: „A Zsidó Színházban való bemutatkozásommal egy időben kezdődött írói pályám. Az ihletet az adta, amit Oriana Fallaci a következőképp határozott meg: «hozzájárulni ahhoz, hogy a holtak kevésbé holtak legyenek». Meg voltam győződve arról, hogy legalább ezt nem veszik el tőlem, meg sem próbálják elvenni, de tévedtem. El kellett mennem, hogy megmentsem azt, ami az enyém."

A Kaminska színházban töltött éveket Zycie osobiste (Magánélet, 1979) című regényében írta meg. A mű „az utolsó zsidó mohikánok", az egykori kisvárosi mesteremberek portréjával kezdődik, akik valamiféle törvényen kívüli kasztot alkotnak – a legnagyobb keresztény ünnepeken náluk találnak otthont a munkaszünetre kényszerülő kurvák.

Aztán következik a színház, amit ugyanúgy megtizedelnek az egymást követő kivándorlási hullámok, mint a közösséget. A színház és a közösség között nincs határ, a szereplők önmagukat alakítják, önmaguknak játszanak. Egy vidéki forgatáson, egy háborús film felvételein a zsidó színészek bujkáló zsidókat alakítanak, a helyi vadász társaság tagjai német egyenruhát öltenek és németeket játszanak, akik vadászat közben zsidókat találnak az erdőben. Az egyenruhától a helyi statiszták hangja parancsolóvá válik és a helyzet egyre kevésbé emlékeztet fikcióra.

Ugyanakkor – ismét utalva a Kaminskáék által is játszott Dibukra – a színház médium szerepe is igen erős. Mint Grynberg írja, száz zsidó színész közül egy menekült meg, a túlélők felét aztán Sztálin gyilkoltatta meg: „Nem kedvelte a zsidó színészeket, mert – okkal – feltételezte, hogy mindegyikük, minden megjelenített alakkal együtt már száz vagy kétszáz zsidó, akikből a színpadi mágia hatására százezrek születhetnek vagy támadhatnak fel. Ezért aztán a jegesmedvék közé küldte azokat, akik megmaradtak a háború után, a legkitartóbbaknak pedig, mint Michoelsnek, vasrúddal verték szét a fejét és teherautókkal taposták sárba őket."

A sztálini példa közismert volt a társulatban, már csak azért is, mert több színész a Szovjetunióból települt át. A külföldi zsidó szervezetek támogatásával működő „állami" színházzal jóval bonyolultabb játszmába kezdtek a lengyel hatóságok. Az előadás nemcsak a színpadon folyt: a társulatnak mint olyannak meg kellett őriznie a Nyugat számára kialakított arculatot, a hétköznapi életben pedig együtt kellett élnie a színészek közé, a személyzetbe, a ruhatárba és a nézőtérre ültetett besúgókkal (ez utóbbiak munkáját nyugati pénzből felszerelt tolmácsgépek könnyítették).

Mint Grynberg megjegyzi: „A naiv lengyelek azt hiszik, hogy a zsidó nem jelenti fel a másik zsidót, és jobban jár egy zsidó, ha zsidóval akad össze az ávón. Senki nem tud olyan hatékony feljelentést írni egy zsidóról, mint egy másik zsidó, és senki sem tud úgy kicsinálni egy zsidót, mint egy zsidó ávós." A színpadon kívüli színjáték leírásakor Grynberg a groteszk eszközeihez folyamodik: a spicliről mindenki tudja, hogy az, ezzel ő maga is tisztában van (tíz évet töltött lágerben, azért vállalta, hogy útlevelet kapjon), a színészeknek viszont gyengéden és figyelmesen kell bánniuk vele (ellenkező esetben az igazgatónő megbünteti őket), ugyanakor van a társulatban egy színésznő, aki férje belügyi kapcsolatai segítségével valamelyest behatárolhatja az illető lehetőségeit.

A látszatot 1967-ig sikerül fenntartani: „Varsóban úgy jártak előadásainkra a külföldi csoportokkal érkező zsidók, mint az ájtatosságra. Azt játszottuk, amit csak akartak, megrendelésre, à la carte, napról napra változtatva a repertoárt, hisz valójában ez az ő színházuk volt, az ő pénzükért, csak régi zsidó szokás szerint mint »állami«, árja cégérrel működött. Varsóban bombabiztos valutás attrakció voltunk, még a nem zsidó turistáknak is ajánlgattak, szívesen hozott az »Orbis« ilyen csoportokat, a hatóságok pedig elégedetten dörzsölgették a kezüket, látván, milyen jó benyomást tesznek a szentimentális európaiakra és amerikaiakra azzal, hogy »fenntartják« ezt a színházat – csakis a meggyilkolt zsidó állampolgárok iránti tiszteletből."

A színjáték 1967-ben véget ért. A társulat New York-i vendégszereplése után Grynberg Amerikában maradt (akárcsak Kaminska, aki ott már hiába próbált új színházat alapítani), döntését a kampány mellett a cenzurális beavatkozásokkal indokolta.

Grynberg az identitás visszaszerzéséért folytatott küzdelemnek rendeli alá az írást. Nem fikciót szerkeszt, családja szenvedéstörténetéhez fordul, saját emlékezetére épít, és ezt állítja szembe a pusztuló közösség történetét meghamisító hazugsággal. Regényeiben – mint egy perújrafelvételben – igazságot akar szolgáltatni, olyan igénnyel lép fel, ami idegen a hagyományos fikciótól.

Zwyciestrwo (Győzelem, 1969) című regényének mottójában, regényírótól igen szokatlanul, az elfogultság feltételezett vádját utasítja vissza: „Senki nem örülne jobban nálam, ha az e könyvben felsorakoztatott tények másként néznének ki." Ezért nem is meglepő, hogy a hivatalos lengyelországi fogadtatás sem fikcióként kezelte ezeket. Marian Stepien krakkói irodalomtörténész a holocaustot túlélő lengyel zsidók háború utáni viszontagságairól szóló regény állításait Eugenio Reale diplomáciai jelentéseivel veti egybe. De még Grynberg verseivel is hasonló módon bánik, különösen *Antynostalgia* (Antihonvágy, 1971) című kötetével, amelyben a költő név szerint mond köszönetet azoknak, akik antiszemitizmusukkal megszabadították a honvágy terhétől. Stepien a „lengyelellenes" Grynberg életművét egy nemzetközi politikai intrika eszközének tekinti, amelynek az a célja, hogy a háborús bűnöket a németekről részben a lengyelekre hárítsák át. Ez egyébként összhangban állt a német, helyesebben a nyugatnémet veszéllyel operáló egykori hivatalos propagandával.

Grynberg emigrációja még inkább elmélyíti a túlélő magányát és küldetéstudatát. Fokozatosan távolodott a konfliktus napi politikai vetületétől. A lengyel irodalomról írt esszéiben kiemeli Vincenz, Stryjkowski, Ficowski és Borowski érdemeit, eredményeiket a zsidó irodalom eredményeihez hasonlítja.

Altera parc című esszéjében már túllép a lengyel kontextuson, a zsidó-keresztény konfliktust a maga egyetemességében tárgyalja. Egy kései vallomásában pedig már a száműzetés metafizikai dimenzióiról ír: „A túlélők jeruzsálemi kongresszusán (1981-ben) tán én voltam az egyetlen nemzedékemből. Mert én egy vagyok az Európa közepén, az egész civilizált világ szeme láttára meggyilkolt másfél millió zsidó gyerek közül, és nagyon kevesen vannak, akik egyidősek velem. E másfél millió lélek közt vannak kollégáim, vetélytársaim és barátaim, szerelmeim és feleségeim. Úgy érzem, világok közt tévelygek. Élők és holtak, zsidók és lengyelek között, más nemzedékekkel. Nem tartozom sem ide, sem oda. Vagy egyszerre ide is és oda is. Jó hely ez az irodalmi szemlélődéshez, és úgy tetszik, többet látok innen, mint mások, de amit látok, egyáltalán nem örvendetes."

Az énregény- vagy családregényciklus utolsó darabja a *Kaddis*. A mű Amerikában játszódik, Grynberg ebben mostohaapja és anyja halálát írta meg (mostohaapját Kaliforniában, saját boltjában lőtték agyon, anyja rákban halt meg). A regény hőse ezzel minden autentikus kapcsolatot elveszít múltjával: „Megrémültem. Ő volt az utolsó élő kapcsolatom azzal a világgal, ami valóban a miénk volt. Halála után már csak én maradtam egyedül mindazok közül, akiket elpusztítottak, nyoma sem maradt születésüknek, életüknek és haláluknak."

A regény hőse kétségbeesetten próbálja rekonstruálni a végleg elvesző világot: rokonai adatait gyűjti, hogy elküldje Jeruzsálembe, a Nevek Múzeumába.

A család története ezzel látszólag véget ér, a történet végét egy dezintegrálódott személyiség konstatálja. Grynberg évtizedeken át távolodott az irodalomtól, és mintha a kilencvenes évek elején most már valóban átlépte volna a határt: prózaíróból krónikássá, dokumentátorrá, tágabb értelemben felfogott archeológussá vált (ugyanakkor ismét megszólalt benne a költő). A *Pamietnik Marii Koper* (Maria Koper emlékiratai, 1993) című kötetnek már nem szerzője, hanem kiadója. A kéziratot Jeruzsálemben, a Yad Vashem archívumában találta, munkája a szerkesztésre korlátozódott. A *Dzieci Syjonu* (Sion gyermekei, 1994) dokumentumgyűjtemény Palesztinában, 1943-ban készült feljegyzéseket tartalmaz. 871 zsidó gyerek közös sorsáról szól, akiket Kelet-Lengyelországból, a szovjet megszállási övezetből evakuáltak Oroszországon és Iránon keresztül Palesztinába.

De Grynbergnek sok európai utazás után még Lengyelországba is vissza kellett térnie, és ismét színésszé kellett válnia. A család története valójában itt, a *Dziedzictwo* (Örökség, 1993) című kötettel és a *Miejsce urodzenie* (Születési hely, 1992) című dokumentumfilmmel ér véget.

1967-ben, nem sokkal emigrációja előtt Grynberget meglátogatta egy mazóviai ismerőse, és elmondta, ki ölte meg az apját és hol van eltemetve. Kiutazása előtt Grynberg felkereste azt a helyet, rettenetes állapotban találta – és haraggal vált el Lengyelországtól.

Fiúi kötelességének érezte, hogy visszatérjen, eltemesse apját egy zsidó temetőben, és imát mondjon fölötte. A kilencvenes évek elején már nem volt kibúvó: a korábbi támadások után most már szívesen látták Lengyelországban (rangos irodalmi díjakat kapott az elmúlt években, majd szemináriumot tartott a Varsói Egyetemen), nyugdíjba ment, nem dolgozott már az *Amerika Hangja* rádiónál, és felkérték, hogy szerepeljen egy dokumentumfilmben, ami arról szólna, hogy évtizedek után hazatér egy zsidó emigráns és a meggyilkolt családja után maradt nyomokat próbálja felderíteni.

Az *Örökség* csak párbeszédekből áll, nagy része mazóviai nyelvjárásban íródott. Grynberg végigjárta azokat a mazóviai falvakat, ahol fél évszázaddal korábban a család bujkált. Megtalálta a szemtanúkat, eljutott a könyvben meg is nevezett gyilkos közvetlen közelébe (egy mazóviai paraszt gyilkolta meg és rabolta ki az apját 1944-ben, nem sokkal a háború vége előtt, hogy ne kelljen visszaadnia azt, amit megőrzésre átvett, illetve elvegye azt, amit nem kapott meg – az út mellett, a legelőn temette el, egy tejesüveggel együtt, amit szintén megtaláltak). A könyv és a film az exhumálással végződik.

A szembesülés pillanatát leírva Grynberg kerül mindenféle hamleti mitologizációt: „Nem tudok megbocsátani. Nem akarok. Nem érzem magam feljogosítva erre. Bocsássanak meg a holtak, ha tehetik. Gyenge ember vagyok, nem várhatnak el tőlem ilyen nagy dolgot. És nem hiszem, hogy Isten, aki igazságos, ezt követelné tőlem. Úgy gondolom, hogy a kárhozat az igazságos. Az örök kárhozat. Elévülés nélkül."

De álljon itt még egy idézet, egy párbeszéd a *Kaddisból*, mert Grynberg emberi és írói nagyságát csak a kettő együtt érzékeltetheti.

„– Anyámnak a lengyelek segítettek túlélni a háborút – feleltem.

– És ki ölte meg a saját apádat?! – kiáltott az özvegye.

– Az apámat egy gazember ölte meg! – feleltem nyomatékosan."

Stanislaw Benski a túlélőkkel maradt, azok közül is a legelesettebbekkel. Negyedszázadon át vezetett egy varsói szociális otthont, ahová a hatvanas évek elején azokat a magányos zsidókat vették fel, akik megjárták a koncentrációs tábo-

rokat. *A cádik dédunokája* (1986) című kötetében szereplő elbeszéléseknek ők a hősei. Már csak egymással és halottaikkal beszélgetnek, életükből néhány fénykép és emléktárgy maradt. De még várnak valakire – a tizedikre, aki még (már) hiányik a közös istentisztelethez; egy empatikus útitársra, aki úgy vezet végig egy világtalan öregembert az új Varsóban az egykori zsidó negyed helyén, hogy fel tudja idézni a háború előtti időszak mindennapjait; egy beszélgetőpartnerre, akivel valahogy újra át lehet élni a múltat.

Az elbeszélések hétköznapi életképek, párbeszédek, találkozások, múltat idéző epizódok. A kötet késői csoportkép, talán épp ahelyett, amire így emlékezik vissza az egyik szereplő: „Valaha régen, a háború előtt arra gondoltam, hogy Zajc úmak, a Templom utcai fényképészünknek, évente egyszer csoportképet kéne készítenie, melyen a városka minden lakója rajta lenne."

A történetek azt mutatják, hogy a túlélők is vesztesek. Mindannyiuk közös élettapasztalatát így foglalja össze egy özvegyaszony, aki halott férje fényképét szólítja meg: „Te folyton abban reménykedtél, hogy Hitler elveszíti a háborút. Hát elvesztette. Persze hogy elvesztette, de te is elvesztetted, meg én is. Te az életedet vesztetted el, én meg tégedet és az otthonunkat."

Témánkhoz tartozik még a nyolcvanas évek lengyel irodalmának legnagyobb nemzetközi könyvsikere, Andrzej Szczypiorski *Poczatek* (A kezdet, 1986) című regénye, ami *A szép Seidenmanné* (1991) címmel jelent meg magyarul.

A mű kiemelkedik Szczypiorski politikai, történelmi és bűnügyi regényeket is tartalmazó életművéből. A szerző már a '68-as kampány után szembekerült a hatalommal, majd a hetvenes évek közepén az elsők között csatlakozott az akkor formálódó ellenzékhez. A megtalált közösség és az új szerep hatalmas energiákat szabadított fel benne. 1981. december 12-én, a lengyel kultúra kongresszusán nagy politikai beszédet mondott, amely azon az evidencián alapult, hogy a kormánynak nem kiegyeznie kell a nemzettel, hanem szolgálnia kell azt. Ezt akkor még nem mindenki gondolta így. Internálták, de visszanyert identitásától már nem tudták megfosztani.

A táborban katartikus vallási élmények érték, a beavatottság állapota tette lehetővé azt az olümposzi távolságtartást, ami elengedhetetlen a megbocsátáshoz.

A regénynek nincs főszereplője, hősei élők és megdicsőült halottak, a középkori szentekhez hasonlóan ábrázolt mártírok, akik a túlvilágon közbenjámak a gyarló túlélők érdekében, de nem ők döntenek az élők sorsáról.

A regény több, lazán összefüggő történetre épül, ezek még valamikor a háború előtt vagy a háború alatt kezdődnek, egyes túlélők sorsát a Jaruzelski-korszakig, az internálótábor utáni időkig követhetjük. Seidenmannét zsidó kollaboráns, egy fejvadász adja a Gestapo kezére, ahonnan lengyel barátai, köztük egy lengyelországi német (akkoriban az NSDAP tagja) menti meg, aki kezességet vállal érte. E túlélőt aztán 1968-ban emigrációba kényszerítik (Párizsba utazik), megmentője akkor már régóta Bajorországban él.

A regény ismeretében többet mond az eredeti cím, *A kezdet*, a gondolatok mélyáramaira tereli a figyelmet, a búcsú pillanatára, ahol találkozik a kezdet és a vég: „Pawel az eget nézte. Nagyon kék áprilisi ég volt. Csak valahol a szélén, a háztetők felett kúszott lassan felfelé a pusztulás piszkos sávja. Lehetséges, hogy már akkor olyan benyomása támadt, mintha valami kezdetét vette, nem pedig befejeződött volna? Lehetséges, hogy pontosan abban a pillanatban értette meg, amikor Henryk alakja eltűnt a szeme elől, hogy íme, új fejezet kezdődik, amelynek már sose lesz vége, egy életen át tart majd?"

Grynberg életművének jelentős része a holocaustról szól, legfontosabb erkölcsi és esztétikai problémája az, hogy feldolgozható-e ez az élmény az irodalom eszközeivel

Pawel túléli a háborút, a varsói felkelést és az azt követő négy évtizedet, köztük a hadiállapotot és az internálótábort – csak gyermekkori zsidó barátját, Henryket nem látja soha többé. És az ég most már örökre ólomszürke marad, csak néha világítja be egy-egy „hősies tűzvész".

A regény pozitív hősei rendkívüli erkölcsi magaslatokba emelkednek. A legfontosabb tán a bíró, aki „árja papírokkal" látja el az apácák által bújtatott zsidó gyerekeket, majd a regény tetőpontján Veronika nővérrel is szembefordul, mert úgy érzi, a megmentést nem lenne szabad katolikus átneveléssel egybekötni. E kivételes pillanatban tökéletesen azonosul a több évszázados lengyel tolerancia legszebb hagyományaival, és – mint a romantikus látnokok előtt – egy beteljesülő jóslatban feltárul a múlt és a jövő: „Mondok én valamit, nővér. (...) Katolikus vagyok, római katolikus, ősidők óta, lengyel nemes. (...) Az Úristen vezette ezt a gyermeket ötezer éven át (...), maga Isten rendelte el ennek a gyermeknek, hogy járja végig a földet, egyik végétől a másikig, hogy végül itt kössön ki köztünk, ebben a tűzvészben, a világ végén, ahonnan már nincs (...) menekvés, csak a mi katolicizmusunk, a mi lengyelségünk odújába, mert itt van rá esély, hogy megmentsük e gyermek életét. Hogy állunk hát Isten akaratával (...), annyi évezreden át vezette hát Isten Joasiát azért, hogy most, az út végén kelljen kifordulnia önmagából, meg kelljen tagadnia önmagát, mert Adolf Hitler úgy akarja? Kérem, keresztelje meg. (...) De (...) Ő nem engedi, hogy ilyen vége legyen. És zsidó nő lesz belőle, egy nap felébred benne a zsidó nő, és lerázza magáról az idegen port, hogy visszatérjen oda, ahonnan származik. (...) Mert Isten nem irtja ki saját népét!"

A nyolcvanas évek közepe óta a zsidóság mint élő kultúra már nincs jelen a lengyel irodalomban. A hosszú párbeszéd – ha nem is ért véget – már elveszítette tétjét, témája nem lehet a jelen, legfőbb feladata az, hogy feldolgozza a történelem során létrejött erkölcsi konfliktusokat.

Szimbolikus pillanat volt, amikor 1985-ben Varsóban, egy óvárosi galériában rövid időre kiállították Tomasz Tomaszewski fényképeit, melyek az „utolsó kortárs lengyel zsidókat" ábrázolták. A zsidó témájú lengyel irodalom eztán már csak konstatálhatja, hogy a pusztulás teljessé vált (ezt teszi Rudnicki), az egyetemes zsidó kultúra régmúltjához fordul (mint Stryjkowski bibliai regényciklusában), megjeleníti a halottakat (mint Piotr Szewc *Pusztulás* című regényében vagy Tadeusz Kantor halálszínházában), vagy az emberiség közös örökségévé vált halott jelrendszernek tekinti a zsidóság vallási és bölcseleti kultúráját és a posztmodern eklektika szellemében bánik ezzel (mint Manuela Gretkowska).

A politikai szabadság olyan állapotokat teremtett Lengyelországban, hogy okkal feltételezhetjük: rövid időn belül kielégítő megoldást találtak volna a közösség problémáira, ha ez a közösség még létezett volna. Hamar kialakultak a judaisztikai kutatások intézményes keretei, nemcsak az egyetemeken, Varsóban például megszervezték a *Zsidó Történeti Intézetet.* Fiatal kutatói nagy energiával dolgozzák fel a XX. századi lengyel zsidóság történetét, folyóiratot és *Zydzi polscy* (Lengyel zsidók) címmel könyvsorozatot is adnak ki. Már a jiddis nyelvű irodalom és színjátszás történetét feldolgozó első szintézisek is elkészültek.

Lengyelországban zsidó kulturális reneszánsz van. Kazimierzben, Krakkó egykori zsidó negyedében zsidó kulturális fesztiválokat tartanak, a nagyobb könyvesboltokban külön polcon kínálják a judaisztikai kiadványokat.

Ez bármilyen örvendetes is a hallgatás hosszú évtizedei után, a korábbi folyamatokat már nem tudja visszafordítani. A politikai zsurnalizmusban közhellyé vált zsidók nélküli antiszemitizmust felváltja a zsidók nélküli filoszemitizmus. Nagyjából hasonló helyzetről számolt be Grigorij Kanovics Sejnyben, a litván határ melletti kisvárosban, a multikulturális együttműködés új központjában mondott beszédében, nem sokkal emigrációja előtt: „Mint a litvániai zsidó közösség vezetője, nagyon fájdalmasnak találom, hogy abban a pillanatban emigrálnak a litván zsidók, amikor fél évszázada először nem találkozhatunk itt állami antiszemitizmussal. A litván hatóságok segítettek újjáalakítani szervezeteinket, kulturális központjainkat és egyesületeinket. Most már van temetőnk Vilna mellett. Működnek az iskolák, az óvodák, a múzeumok, sőt azt is észrevettem, hogy Litvániában több zsidó szervezet van, mint zsidó. De az állam minden igyekezete ellenére már késő, mert a többség el akarja hagyni Litvániát. (...) Tavaly hatezren voltunk, most ötszáznegyvenen vagyunk. A litván zsidók utolsó exodusa."

Kanovics Izraelbe emigrált, újabb írói terveit (regény az emigrációról) már ott valósíthatja meg. Ami az izraeli lengyel zsidó irodalmat illeti, a legismertebb szerző az 1968-ban emigrációba kényszerített Stanislaw Wygodzki (1992-ben halt meg). Az újabb nemzedékek igen jelentős műfordítói munkát végeztek. 1986-ban pedig az izraeli írószövetségen belül létrehozták a lengyelül író izraeli szerzők szekcióját. Ryszard Löw kritikus és publicista veztésével és *Kontury* (Kontúrok) címmel van egy rendszertelenül megjelenő antológiájuk. Ebből a csoportból tűnt ki az 1957 óta Izraelben élő Ida Fink, aki a holocaustról írt rövid, pillanatképszerű elbeszéléseivel aratott nagy sikert a nyolcvanas évek végén.

A kettős, lengyel zsidó identitást tán ezek az írók őrzik a legtovább, de nincs utánpótlásuk, nincsenek Izraelben olyan fiatal írók, akik lengyelül írnának.

Visszatérve a nyolcvanas évek második feléhez, Adolf Rudnicki egy késői, naplójegyzetekből, életképekből, anekdotákból, visszaemlékezésekből álló rövid kötetben mint az utolsó Varsóban maradt túlélő lezárja a közösség történetét: „Az a sok szerencsétlen hozzászólás a sikertelen zsidó-lengyel házasság témájához most már a történelemhez tartozik. Még sokáig tallózhatnak benne, sokáig elhúzódhatnak a viták, mert a történelem lassan hal meg. Ez az ország, ahol egykor a legtöbb zsidó élt, most már a legnagyobb temetőjük és az is marad örökre."

Rudnicki autobiográfiai reflexiói különféle biográfiai szálakkal találkoznak, a műben tükröző egók szerepelnek, köztük Franz Kafka és a legfontosabb, Ida Kaminska. A cím a varsói Zsidó Színházra utal, története a lengyel zsidó közösség története is egyben.

A színház mágikus terében megkettőződik a temető metaforikus jelentése. Rudnicki is a kabbalisztikus hagyományokat és a hászid folklórt egyeztető *Dibuk* szimbólumrendszerére hivatkozik, ami relativizálja a halált, így az elpusztult közösség örökké él a szimbolikus szférában: „A temető – a darab élő szereplője – bekapcsolódik a gettó mindennapi valóságába. A holtak az élők között élnek. Ezek minden alkalommal segítségül híják őket, ha veszélybe kerül a közösség vagy az egyén. (...) Az élők és holtak e szimbiózisában a zsidók a lengyelekre emlékeztetnek. Igaz, ez a két társadalom olyan helyzetben él, hogy csak Isten maradt nekik. A *Dibuk* és az *Ősök,* két nemzeti portré."

E váratlan egybevetés arra utal, hogy a zsidó és a lengyel szellemi kultúra közt igen mély kapcsolatok vannak, a kettő rokonítható egymással. A lengyel kultúra centrumában a romantika áll, a nemzet legnagyobb költőjének ma is Mickiewiczet tartják. Mickiewiczet Buber is nagyra becsülte, akihez amúgy is közel állt a lengyel romantikus messianizmus.

Mickiewicz i Zydzi (Mickiewicz és a zsidók) című esszéjében Vincenz rövid áttekintést ad a lengyelországi zsidó vallási irányzatokról. A vilnai rabbinikus racionalizmust szembeállítja a hászidizmussal, említi a karaitákat, a kazárok utódait, akik a X. században vették fel a zsidó vallást (a Talmud nélkül). Több figyelmet szentel az eretnek mozgalmaknak, Sabbátáj Cvinek és Franknak, Lengyelországban az utóbbi a legismertebb. Frank nem volt ortodox vallási vezető, szakítani akart a Tórával és a Talmuddal, közeledett a lengyel katolicizmushoz. Frank egy Lengyelországban kijelölt körzetben akarta letelepíteni híveit, távlati tervei között az is szerepelt, hogy rábírja a pápát, indítson újabb kereszteshadjáratot és hozzanak létre zsidó államot Afrikában.

Máig eldöntetlen a vita, hogy Mickiewicz anyja, Barbara Majewska zsidó volte (kikeresztelkedett vagy frankista). Vincenz párhuzamot von Mickiewicz és Frank között, mindkettő mózesi típusú vezető, nemzetük száműzetésben él (zarándokúton van), tevékenységükben vallási és katonai-stratégiai indítékok keverednek: „Mickiewicz apostolinak tekintette utolsó törökországi misszióját. Úgy halt meg, mint Mózes, arccal az Ígéret Földjének."

A száműzetésben élő Mickiewicz kedvelt olvasmánya volt *A kivonulás könyve,* amelyet „mindannyiunk történetének" nevezett. A lengyelek sorsát is hasonlónak látta, a franciaországi lengyel emigráció helyzetét az egyiptomi rabsághoz hasonlította, Towianskit Mózessel, önmagát Áronnal azonosította. Ugyanakkor az Exodust nemcsak a nemzet, hanem a kétkedő, az Istentől eltávolodott lélek történetének is tartotta. A száműzetés vezeklés, a látszólagos halál állapota, mindig ez előzi meg az Ígéret Földjére való megérkezést, a beavatást.

Odpowiedz (Válasz, 1982) című regényében Stryjkowski ezt a bibliai történetet írja újra és látja el esszéisztikus kommentárokkal. A bibliai cikus további regényei: *Król Dawid zyje!* (Dávid király él!, 1984), *Juda Makabi* (1986).

Mandelstamról szóló tanulmányában Clare Cavanagh a zsidóság poétikájáról ír. A költő kezdetben megtagadja zsidó kulturális örökségét, amit valamiféle kanonizált nyelven kívüli állapotnak tekint, később újra felfedezi és átértelmezi ezt. Saját költői nyelvét hiányosnak, töredékesnek nevezi (melyben a felszín alatt állandó dialógus folytatódik a jiddis és

az orosz nyelv között), létét marginálisnak, excentrikusnak nevezi és azonosul a zsidókról alkotott ősrégi toposzokkal. Ilyen a zsidó mint a társadalom számkivetettje, az áldozat, az örökös vándor. Ezt az állapotot minden nagy költőre vonatkoztatja, mindegyikük szemben áll a hivatalos kultúrával, a represszív centrummal (még Dante is a maga „kulturálatlan olasz dialektusával"). A kezdetben megtagadott örökség így válik „magasztos küldetéssé".

Vincenz is a periférián, szűkebb hazájában, Kelet-Galíciában talált rá arra a nagy kultúrára, amely nemcsak marginális volt (társadalmilag és nyelvileg), de magán az írásbeliségen is kívül állt. Ez a szóbeliségben hagyományozódó legendákból, mondákból, mesés elbeszélésekből táplálkozó hászidizmus. Vincenz nemcsak merített ebből a hagyományból, hanem élete fő művében, a *Na wysokiej poloninie* (A magas poloninán) című regényfolyamában megteremtette e kultúra enciklopédiáját, a szóbeliségből beemelte az írásbeliségbe.

Anna Sobolewska kabbalisztikus interpretációja szerint Vincenz tetralógiája nemcsak kabbalisztikus témákban és utalásokban gazdag, nemcsak áthatja ez a szellemiség, hanem „maga is kabbalává válik. Mert a regény célja nemcsak az elveszett szülőhaza rekonstrukciója, megmentése az emlékezet által, több ennél – a mű teremtésének aktusa, amely mű maga válik a »Régi Kor« mitikus birodalmává, ahol fennmaradtak az emberiség archetípusai. (...) A mítoszok és példázatok nemcsak a cselekményt gazdagítják, megvan a saját helyük a mű szimbolikus vonulatában, a többrétegű jelentésszerkezet elemei, s ugyanakkor egy soha véget nem érő párbeszéd láncszemei. Vincenz műve, amely bizonyos értelemben mítoszok gyűjteménye, maga is mítosszá válik, föleleveníti az ellentétek megbékélésének mítoszait és az egység a sokaságban mítoszát. A világ különnemű mozaikja itt nem káosz, hanem kozmosz, vagyis rend."

A kulturális sokszínűség Vincenz számára magasrendű érték. Szinkretistának tekinthetjük, számára ismeretlen volt az *idegen* fogalma. A zsidókban a jámborság, a bölcsesség és a megbékélés szimbólumát látja – ők (is) szakralizálják a teremtett világot. Olyan közel állt hozzájuk, hogy zsidó barátai szerint ő volt az „egyetlen hászid a gójok között".

Találkozás chasszidokkal című esszéjében egy gyermekkori élményből kiindulva (tehát nem mint kívülálló) röviden áttekinti Baal-Sem Tov pályáját és a hászidizmus történetét, beleértve majdani bukását is, amit – nem csekély öniróniával – a Sátán művének, illetve a túlbuzgóságnak tulajdonítanak: a vég akkor következik be, amikor Sátán parancsára az egész világon kihirdetik, hogy mindenki legyen hászid.

A kabbalisztikus hagyományok, például a mágia és a számmisztika mellett Vincenz kiemel egy platonikus eredetű egyetemes mitologémát, „alapdoktrínát, mely szerint a világ »száműzetésben« van. (...) Istentől ered és ezáltal távolodik Tőle; minden lény, minden ember a lehulló, kihunyó szikrához hasonlatos. A chasszidoknak, vagyis az alázatosoknak és jóakaratúaknak az a feladatuk, hogy szeretettel, együttérzéssel felélesszék ezeket a szikrákat, és amikor felizzottak, küldjék vissza Istenhez. Ez az alapvető követelmény – megértéssel és együttérzéssel részesülni a tévelygésből – alakította ki a tolerancia légkörét."

Vincenz párhuzamot von Mickiewicz és Frank között, mindkettő mózesi típusú vezető, nemzetük száműzetésben él, tevékenységükben vallási és katonai-stratégiai indítékok keverednek.

E kultúráról írván Vincenz elutasítja a lekezelő „folklór" kifejezést, ehelyett a „régi, különösen archaikus vallási kultúra maradványairól" beszél. Polemizálva Freuddal és Junggal, a misztikusokra hivatkozik, és a beavatottság állapotát egyfajta „tudatfeletti" létként írja le. A huculföldi kultúrák közti kommunikációban felfigyelt a misztikus szimbólumalkotás folyamatára: „A lengyel és ukrán népdaloknak, akárcsak a *Énekek énekének*, vallási jelentéseket tulajdonítottak. Így e dalok egyszerű tartalma szimbolikus értékekkel gazdagodott: a rózsa a pásztor szerelmi énekéből a mennyei cél jelképe, az áthatolhatatlan erdő, amely elválaszt bennünket attól a rózsától, a száműzetés emblémája lett, a száműzetés alatt kell a szeretet által eljutnunk a megváltáshoz."

A fentebb idézett platonikus eszme Vincenz *Samael w niebie* (Sámáel az égben) című kabbalisztikus apokrifjében is szerepel. Hőse, akit az Utolsónak nevez, magához emeli az égbe a földi világban pislákoló fényeket. Tökéletessége olyan átható, hogy ereje még a poklok legmélyére hullt kihunyt szikrákat is felszítja, és még a bukott angyalt, Sámáelt is felemeli. A történet nemcsak az ég és a föld, hanem az ég és a pokol megbékélésével végződik. Az egyetemes megváltás kabbalisztikus és gnosztikus elképzelés, a nem ortodox keresztény teológia *apokatasztázisnak* nevezi. Sobolewska ezt kapcsolatba hozza Vincenz antropológiájával, mely szerint lehetséges az ember evilági fölemelkedése, megvilágosodása, e gondolatot a lengyel romantikában, Mickiewicznél és Słowackinál, majd Miłosz költészetében is kimutatja.

Vincenz szinkretizmusát Sobolewska a különféle filozófiai iskolákat és vallásokat egyesítő XV. századi *Pax philosophicával* rokonítja. Ez több, mint a nézetek és hitvallások pluralizmusa és a kölcsönös tolerancia – a rejtett egységet, a mindent átható logoszt kutatja. Cusanus, Ficino és mások kapcsolatokat teremtettek a platonizmus és az arab filozófia, az újplatonizmus és a kereszténység, illetve a zsidó és a keresztény teológia között. A vallási szinkretizmus így nem az eretnekség, hanem a beavatottság magasabb foka. A Platónt fordító, Dantéről értekező, a hászid mondavilágot az emberiség egyetemes bölcselet kultúrájába emelő Vincenznek szintén helye van ebben a csoportban.

A luriánus kabbala a világ teremtését Isten önmagába való visszahúzódásával magyarázza. Az ezt követő emanáció hozza létre az antropomorf kozmoszt, az *Adam Kadmónt*. Az újabb összehúzódást követő újabb emanáció kozmikus katasztrófával járt, a kiáradó fényt nem tudták befogadni az edények, és a fényszikrák egy része a cserepekhez tapadva a mélybe hullt. Az ember feladata az, hogy – összegyűjtve a fényszikrákat – részt vegyen a világ egységének helyreállításában. „Ennek a kezdetektől fogva zajló folyamatnak a végére a messiás eljövetele fog pontot tenni. Izrael feltámadása jelenti egyben az egész világ feltámadását, mint ahogy száműzetése nem más, mint az összes teremtmény száműzetésének látható megnyilvánulása." Az elidegenedés analógiája a diaszpóra, a megváltás kabbalisztikus eszméjét Mic-

kiewicz a lengyel nemzetre vonatkoztatta (a szláv nevet pedig az ige népeként – „lud Slowa" – értelmezte).

Sobolewska Vincenz és Stryjkowski kabbalisztikus interpretációja után egy külön tanulmányt szentel a kabbalának, ennek egyik fejezetében *(A kabbala mint szemiológia)* kapcsolatot teremt a kabbala és az újabb nyelvfilozófiai és szemiológiai iskolák között. A teremtés kezdetén bekövetkezett kozmikus katasztrófa egyben nyelvi katasztrófa is (lásd a Bábel tornya történetét), megszűnt a név és a dolog, a nyelv és a világ ősi egysége, az embert korlátozza, gúzsba köti a nyelv, „ugyanakkor ez a megismerés és a megváltás egyetlen útja". A kabbala szerint az ige és a fény egységet alkot, hiszen a világot fényből és a héber ábécé betűiből teremtették. „A kabbala nem ismeri a szellem és az anyag dualizmusát, csak a kettő közti kölcsönös áthatást és a szüntelen oszcillációt."

A kabbala szerint a jel több szinten működik, a jelentés bonyolult hierarchiájában egybejátszik a szó szerinti és a szimbolikus értelem (a Tórában 49 jelentésréteget különítettek el). A kabbala hermeneutikai beállítottságú, „szüntelen harcot folytat a jelentésért. De a jeltől a jelentésig hosszú és kanyargós az út, valójában spirális, sok-sok megközelítésen és dekódoláson át vezet."

A kabbala a Teremtő, az isteni *langue* grammatikáját keresi a jelszóródásban. A jel alakját a dolgok belső természetéből vezeti le, hieroglifaként fogja fel. A szent szövegek jelentésszerkezete hihetetlenül sűrű, hangok, szótagok, szavak immanens jelentései rakódnak egymásra. A Tóra „misztikus test, a jelentések élő kertje". A természet viszont dekódolandó szöveg, mert a Teremtő éppúgy megjelenik az Írásban, mint a teremtett világban. „A Tóra és a világ kölcsönösen megfeleltethető egymásnak, mert a világ a Tórát imitálja."

A kabbala pántextualizmusa egyetlen szövegben egyesít minden művet, amit az emberiség írt. A szövegek ezért nem tekinthetők autonóm egységeknek, intertextuális térben léteznek, mindegyik palimpszesztus, más szövegekre utaló kommentár.

A kabbala hatása a lengyel posztmodern próza egyik legismertebb szerzője, az 1964-es születésű, Párizsban élő Manuela Gretkowska művein is kimutatható. Gretkowska regényeiben a jelen idejű, egyes szám első személyű elbeszélést műalkotásokról készült, hermetikus hagyományokon alapuló kommentárok, interpretációk szakítják meg, műveinek van egy gnosztikus vagy kabbalisztikus jelentésrétege. ... *története* című elbeszélésében a nyolcvanas évek Lengyelországában játszódó, feltehetően önéletrajzi ihletésű történetet egy Rembrandt-kép kabbalisztikus interpretációja követi. A kabbala persze csak egy a lehetséges világok közül, bármilyen hagyománnyal keveredhet: a posztmodern eklektikába minden halott kultúra beépülhet.

A lengyel irodalom fő vonulatára jellemző a halott világok rekonstrukciója, ez a lengyel nemzeti eposzról, a *Pan Tadeusról* is elmondható. Befejezésül essék néhány szó egy regényről, amit nem dekonstrukciónak, hanem rekonstrukciónak tekinthetünk.

Piotr Szewc 1961-ben született a kelet-galíciai Zamoscban. Költőként mutatkozott be, majd *Chagallewo halála* című esszéjében megjelenítette egy halott *stetl* múltját és pusztulását, ami mindmáig egyetlen regénye, a *Pusztulás* (1994) diszkurzív bevezetőjeként olvasható. Szewc példátlan műgonddal dolgozott regényén, az amúgy is vékony kötetet öt év alatt majdnem a harmadával csökkentette (ezt a változatot azóta öt nyelvre, köztük magyarra is lefordították). A regény külföldi kiadásához a Szewcnél 56 évvel idősebb, szintén kelet-galíciai születésű Stryjkowski írt rövid bevezetőt, akivel 1990-ben Szewc kötetnyi terjedelmű életútinterjút készített.

A regény Zamoscban, 1934 júliusában, egyetlen nap alatt játszódik, szereplői – boltos, ügyvéd, kocsmáros, helyi kurtizán, két rendőr, egy cigány jósnő – a *stetl* jellegzetes alakjai, akik Szewc költészetében is gyakran felbukkannak, hisz valójában ő is egyetlen könyvet ír.

A *Pusztulás* keretes szerkezetű, ugyanazzal a mondattal – „A November utcában vagyunk" – kezdődik és fejeződik be. Az elbeszélő egyetlen „Nap Könyvének" nevezi, az utolsó fejezetben konstatálja, hogy befejeződött („megíródott").

Nincs cselekménye, dramaturgiája, nincs lélektani ábrázolás, a szereplők nem lépnek ki hétköznapi életükből, naponta ismétlődő tevékenységüket végzik, ami a regény világában időtlenné, rituálissá válik.

A kisváros egészét más időből, más világból érkezett látogatók szemével látjuk (e meghatározatlan csoportban van a helye az olvasónak is), akik fényképeket készítenek. Kantor halálszínházában a fényképek a halott emlékezet kliséi, itt jelek a múltból. A leírás csak e jelekről tud biztosat állítani, minden más relativizálódik. Gyakran változik a nézőpont, a kocsmát néha a hering halott halszemével látjuk, máskor kitágul a láthatár, ilyenkor a városháza kupolájából (a „Város Szeme") tekinthetjük a *stetlt*. A helyszín – Zamosc egyik térképszerű, aprólékos pontossággal megjelenített városrésze – a világmindenség centruma és modellje (imago mundi) is egyben.

Az idillikus leírás valamiféle metafizikai realizmus szellemében minden részletet szakralizál. Mint Milosz írja a száműzetésben született *Pan Tadeusról:* „A mindennapi élet leghétköznapibb eseményei a régmúlt távolában meseszálakká változnak; nincs fájdalom, mert az csak bennünket ér el, nem pedig a mindent megbocsátó emlékezetből előhívott alakokat." És nincs halál sem, hisz rég halott már minden szereplő.

A regényben háborítatlan a nyári idill, a pusztulás csak a címben szerepel, így feszültségbe kerül a leírással. Finom utalások jelzik a közeledő katasztrófát, a „kúszó apokalipszist": a boltos álmában özönvíz árasztja el a várost; égett papírdarabok hullanak a harmatos fűre; egy téli emlékképben a gyerekek madarakat fognak lépvesszővel – nem menekülnek, mozdulatlanul ülnek az ágakon (ahogy a városból sem menekül senki, csak Kazimiera kisasszony utazik el váratlanul); Rosenzweig (igen, így hívják a kocsmárost) időnként egy darab ronggyal tünteti el a söntéspultról a vízcseppek bonyolult rajzolatát; a hászidok tánca (mintha Strykowski *Vendégfogadó* című regényéből kerültek volna ide) a zsidó temetőben ér véget.

A kabbala szerint a látható viág megfejtésre, interpretációra váró könyv, *Liber Mundi.* A *Pusztulás* fényből (napfényből, napporból) és betűkből teremtett világa a nap végén éjszakába merül, s meteor hullik a búzamezőre, szikrákat szór egy mozdony, csillagfény tükröződik a cigánylány fülbevalóján és a meggyszemek héján – és minden eltűnik a múltban. A múltról őrzött tudásunk hiányos. „Saját használatú hierarchiákat teremt, mit érdemes és mit nem érdemes megőrizni az emlékezetben. És hazug hierarchiák ezek, és nincsenek teljes ismereteink a tartalmukról, és csak a fájdalom ugyanaz mindig, mert csak a dolgok elenyészően kis részét tudtuk megőrizni."

PÁRATLAN DOKUMENTUMFILM

„A mi egyetlen utunk a munka"

Bár ez a jelmondat nem annyira ismert, mint az auschwitzi „Arbeit macht frei", mégis kísértetiesen hasonló a gondolat. Annál megdöbbentőbb, ha tudjuk, hogy a szlogent nem más találta ki, tekintette példamutatónak és alkalmazta a lódzi gettóban, Lengyelországban, mint **Chaim Rumkowski**, a Zsidó Tanács elnöke. Róla is szól *A fotóamatőr* című egyedülálló dokumentumfilm, amelyet egyetlen napon – május 19-én – nézhetünk meg a budapesti Puskin moziban, a Lengyel Intézet jóvoltából. Amszterdamban fesztiválnagydíjat, Berlinben Európa Díjat nyert, megkapta a franciaországi Pessac „Mozi és történelem" elnevezésű fesztiváljának különdíját, Biarritzban az Audiovizuális Programok Nemzetközi Fesztiváljának nagydíját. Lengyelország ezt a filmet jelölte az Oscar-díj dokumentumfilm kategóriájában.

A fotóamatőr a lódzi gettó történetének páratlan dokumentuma. A filmben idézett, 1939. december 10-én kelt német jelentés szerint, a többszázezer lódzi és környékbeli zsidó evakuálása nehezen megoldható, ezért célszerű a helyszínen bezárni őket. A lódzi gettó a háborús Európa egyik legnagyobb kényszermunka tábora lett. A tábor kezdetben 156.000 lakóját, később német és osztrák zsidókkal is feltöltötték, így ez a szám 300.000-re nőtt.

A lódzi gettó életének zsidó irányítója az a Chaim Rumkowski, akitől írásom címét kölcsönöztem. A film idéz abból a dokumentumból, amely leírja Himmlerrel való találkozását 1941. június 7-én. „Jelszavam – mondja Rumkowski - Munka, Béke, Rend!" A németekkel kollaboráló „a gettó minden lakója által megvetett és gyűlölt" emberről a magyar származású **George Eisen**: *Árnyak játékai* (Gyerekek a Holcaustban) című könyvében találunk adalékokat. Rumkowski, aki Auschwitzban tűnt el, nem hagyott maga után írásos hagyatékot. Cselekedetei csak mások – általában negatív ítéleteiben és megnyilvánulásaiban – maradtak fenn. Legjellemzőbben a lódzi gettó gyereklakóinak játékaiban – például a „zsidótanács elnöke" elnevezésűben –, amely a lódzi Judenrat hírhedt főnökét utánozta. A Rumkowskit alakító gyerek – írja Eisen – eljátszotta mindazt a természetellenes, mesterkélt, rosszízű modorosságot és alattomosságot, ami a modellt jellemezte.

Walter Genewein osztrák-náci könyvelő törekvő és precíz hivatalnok volt. 1940-ben helyeztek a lódzi gettó igazgatóságára. A feladatot: hogy hogyan lehet az ingyenes zsidó munkaerőt minél tökéletesebben fel- és kihasználni, büszkén és nagy ügybuzgalommal vállalta. A gettóból „nyereséges" vállalkozást akart csinálni. Zsidó szabók segítségével a gettó műhelyeiben elsősorban sapkákat és egyenruhákat készíttetett a Wermacht részére. Mivel munkájukkal elégedettek voltak, a háborús viszonyokhoz és a koncentrációs táborokhoz képest jobban élelmezték a gettó lakóit. Ám 1942 után a németek számára sem volt már olyan egyértelmű a háború kimenetele, így már nem a gettó összes lakója, hanem csak a munkások kaptak ellátást. Aki túl fiatal, túl öreg, vagy túl beteg volt a munkához, élelem nélkül maradt. Később a „végső megoldás" első lépéseként, minden hét éven aluli gyereket elszakítottak a családjától, akiket azután megsemmisítő táborba küldtek. Walter Genewein ez idő alatt mindvégig a gettóban dolgozott, szorgalmának köszönhetően főkönyvelővé nevezték ki.

1987-ben egy bécsi antikváriumban véletlenül találták meg azt a négyszáz diapozitívet, amelyet a II. Világháború idején készített Genewein, aki szenvedélyes amatőr fotósként precíz könyvelő módjára dokumentálta a gettó mindennapi életét. Természetesen saját szempontjai szerint. Úgy képzelte, egy „gemütlich" iparvároskában él, házaik előtt álldogáló embereket, udvaron játszadozó gyerekeket, ünnepnapi „korzót", szabóműhelyek és varrodák szorgos munkásait látjuk színes diáin. Az egyetlen árulkodó jel, a mindenki által viselt sárga csillag.

Genewein nagy figyelmet fordított a beállításokra, a színekre. Ne feledjük, a világ legelső színes diáival dolgozott! Legnagyobb gondja az volt, hogy az I.G. Farbenindustrie – a későbbi Agfa – filmjeinek minősége nem megfelelő. Gyakran küldött a gyárnak reklamációkat, amelyekben a színekre panaszkodott. A színes dia újdonságnak számított és előhíváskor gyakran a természetestől eltérő módon színeződött. A lódzi gettó poklában, a szörnyűségek és a halál árnyékában dolgozó, fotózó könyvelő arról panaszkodik, hogy a képek hol túl sárgásak, hol túl barnásak és a piros néha rózsaszínnek látszik

Dariusz Jablonski a szinte ismeretlen lengyel rendező, aki forgatott már néhány dokumentumfilmet, sőt asszisztensként dolgozott a világhírű Krisztof Kieslowski mellett, 1992-ben a frankfurti Zsidó Múzeum anyagában találta meg a diákat. Mégis hat évig tartott, amíg rászánta magát, hogy elkészítse filmjét. „Nem kellett semmilyen különleges szakértelem ahhoz, hogy rögtön tudjam, ez az az anyag, amelyre egy rendező egész életén keresztül vár. Nem is hittem el, hogy korábban senki nem csinált ebből filmet." Jablonski zsenialitását mégsem az jellemzi, hogy felismerte a diák páratlan értékét, hanem az az ötlete jelzi, hogy a többszáz színes diához hozzáforgatott egy filmet a volt gettó mai arcáról. Megtalálta a város – az egykori gettó – lehámlott falait, sötét kapubejáróit, szűk sikátorba torkolló lepusztult lépcsősort, s hogy a kontraszt még teljesebb legyen, a mai képeket fekete-fehérben, a fények és az árnyékok, a szürke tónusok és a reménytelenség falai között úgy fényképezte, mintha az egy ötven évvel ezelőtti dokumentumfilm lenne. A színes diákon ábrázolt, könyvelői precizitással beállított, idealizált lét egy perc alatt lelepleződik, amikor a rendező egy-egy állóképet kinagyítva közelhozza hozzánk a lesoványodó arcokat, a szenvedő tekinteteket, a beszélő szemeket. Az éles kontraszt, amely a valóság és a diákon feltűnő „boldog zsidó élet" között feszül, maga is drámai. A rendező narrátorként megtalálta a szűkszavúságában is szenvedélyes túlélőt – **Arnold Mostowicz**ot – a gettó egykori orvosát. A német parancsokat és jelentéseket – arról, hogy hány sapkát és cipőt termeltek a zsidók – megszakítják a gettó orvosának kegyetlenül őszinte visszaemlékezései.

Genewein túlélte a háborút, köztiszteletben álló osztrák polgárként hunyt el 1974-ben. Hogy erről a világról, ezekről az emberekről egyáltalán képi dokumentum fennmaradt neki köszönhetjük. Nem tudhatjuk, tartott-e a háború után diavetítéssel egybekötött élménybeszámolót barátainak a lengyelországi évekről, nosztalgiával, avagy lelkiismeret-furdalással gondolt-e az ott töltött időre. Egy azonban bizonyos, a diafelvételeket haláláig megőrizte. Kétes hírnevét a lódzi gettóban elpusztított zsidók százezreinek köszönheti.

Deák Gábor

Nincs végső magyarázat

(Pelle János: Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből. Pelikán Kiadó. Budapest. 1995.)

A vérvád jelensége, melyet Pelle János témájául választott, nem véletlenül izgat és izgatott sokakat Magyarországon, immáron több, mint száz éve. A nagy per, amely ezer éve folyik, s mégsincs vége, hogy **Eötvös Károly**nak a tiszaeszlári perről írt könyve címét idézzük, felforgatta a múlt század nyolcvanas éveinek magyar társadalmát, és amint azt Pelle János könyve érzékletesen bizonyítja, még hosszú évtizedekkel később is alkalmas volt helyi zavarok felidézésére. Amint azt a könyv címe is jelzi, éppen ezek, a második világháború utáni vérvádesetek adják a mű gerincét, ezek feltárása volt a szerző elsőrendű célja.

A könyv egymástól jellegükben különböző fejezetekre tagolódik, amelyek a feldolgozott esetek kronológiája szerint követik egymást. Az első fejezetek, lévén, hogy korai eseteket idéznek fel, sokkal inkább emlékeztetnek történeti tanulmányra, míg a későbbiek leginkább a tényfeltáró riport műfajába sorolhatók. Ez utóbbi fejezetek láthatóan közelebb állnak a szerző stílusához, ráadásul az olvasó szempontjából is érdekesebbek. Több bennük az új információ, s talán éppen emiatt izgalmasabbak is.

Egyes szövegrészek a történelmi tanulmány és az esszé határmezsgyéjén egyensúlyoznak, és a kötet hibái pont ezekben ütköznek ki. Nem teljesen követhető ugyanis a szerző szándéka mondanivalójának dokumentálásával kapcsolatosan. Ha tanulmányt szándékozott írni, amelyen a történésszel szembeni szakmai elvárások számonkérhetők, akkor állításainak, értékeléseinek bizonyságául lényegesen több jegyzetben kellett volna jeleznie, hogy azok milyen forrásokon alapulnak. Ha viszont esszét kívánt írni, le kellett volna mondania az igazság közlésének igényéről, de a jegyzetelés akár még az alkalmazott szinten is felesleges lett volna. Mind az olvasó számára az olvasottak hitele szempontjából, mind az író számára a hivatkozás kényszere előnyös, hiszen pontosabb munkát követel meg, s ezzel segít egy sor hibát kizárni.

Ugyanis becsúsztak bizonyos hibák. Némelyikük természetesen lényegtelen, de vannak, amelyek zavarhatják az olvasót. Csak a példa kedvéért álljon itt néhány. Az az állítás, hogy „az Istóczy Győző-féle Országos Antiszemita Párt pályafutása az 1882-83-as tiszaeszlári vérvádperben csúcsosodott ki" (36.o.), legalábbis különös annak ismeretében, hogy a nyíregyházai bíróság 1883 nyarán hirdetett ítéletet ez ügyben, míg a pártot csak októberben alapították meg.

Istóczyhoz kapcsolódik az az állítás is, hogy „August Rohling prágai paptanár" az ő felkérésére írta meg 1882-ben *Der Talmudjude* című könyvét, amely az antiszemita vérvádirodalom klasszikusaként több nyelven, rengeteg kiadást ért meg (45. o.). Csakhogy Rohling (aki 1882-ben már tényleg prágai egyetemi tanár volt) 1871-ben írta meg pamfletjét, amikor Istóczy még törvényszéki bíróként Vas megyében próbált a közigazgatásban elkövetett baklövéseinek következményeitől megszabadulni, és igen messze volt attól, hogy nemzetközi hírű antiszemita vezér legyen.

A szerző kisnyilasokra vonatkozó definíciója (112.o.) szintén igen problematikus. Ha ebbe a kategóriába lehet sorolni a szélsőjobboldali pártokra szavazókat általában – mivel nem tudjuk, hogy ezek személy szerint kik voltak – már csak egy lépés, és bárki kisnyilasnak minősíthető, aki 1939-ben nyilasokra nagy százalékban szavazó településen élt.

A kötetben sok helyen találkozunk ilyen típusú általánosításokkal, amelyeket egy szaktörténész nem engedhetne meg magának. Amit Pelle Kelet-Magyarország elmaradottságáról ír, az egyrészt leegyszerűsítő, másrészt a kötelező marxizmus idejéből ittmaradt sztereotípiákra épül. Ugyanígy túlzásnak érzem, hogy a népi írók mozgalmát, illetve eszmei örökösét, a Nemzeti Parasztpártot egészében antiszemitának tekinti, különösebb differenciálás nélkül. Más, hasonló általánosítások nyomán az olvasónak könnyen támad az az érzése, hogy a világ alapvetően zsidókra és antiszemitákra oszlik.

A zsidóság és a munkáspártok viszonyával kapcsolatosan talán nem mindenki osztja azt a véleményt, hogy „a fővárosban élő 'átlagzsidók' jelentős része már 1944 előtt is valamilyen kapcsolatba került a szervezett munkásmozgalommal", illetve hogy „a magyar zsidók 1945 utáni 'átpolitizálódása' ... jórészt az MKP-be való belépést jelentette."

A kötet koncepcióját érinti viszont az, ahogy a szerző a vérvád fogalmát kezeli. Ugyanis nem egy esetben bármiféle antiszemita pogrom vérvádas esetként szerepel. Ennek oka nyilván az, hogy az alaptézis, miszerint Kelet-Magyarországon a vérvád folyamatosan élő jelenség, csak így tartható fenn. Azonban, ha a vérvád fogalmának határait ilyen módon kiterjesztjük, értelmetlenné válik. Itt csúsztatással van dolgunk. Pelle koncepciójában a vérvád összekapcsolódik a Krisztus-gyilkosság vádjával, illetve annak freudi magyarázatával. Túl azon, hogy furcsa dolog a pszichoanalitikus megközelítést egyedül üdvözítőként kezelni, zavarossá válik a magyarázat amiatt, hogy a vérvád nemcsak keresztény-zsidó relációban létező jelenség. **Kende Tamás** kiváló könyvében ezt megfelelően igazolja. Pelle használatában azonban a rémhír és a vérvád közötti határ elmosódik.

A felhozott kifogások azonban mit sem vonnak le a könyv azon értékeiből, amelyeket, a cím alapján azt mondhatjuk, lényegi fejezetei magukban hordoznak. A második világháború utáni pogromok, vérvádesetek feltárásával Pelle könyve sok új információval gyarapítja tudásunkat. Nemcsak a szocializmus időszakában elhallgatott antiszemitizmus megnyilvánulásainak kutatásával, hanem a kommunista párt zsidókhoz való viszonyának esettanulmányokon keresztüli megvilágításával. Ezek közül a cikkek közül az 1946-os kunmadarasi vérvádeset, a hírhedt gyerekkolbászhisztéria leírása mellett kiemelkedően érdekes az azzal egy évben lezajlott miskolci lincselés ismertetése. Pelle itt nagyon finoman érzékelteti azokat a szociálpszichológiai tényezőket, amelyek a lincshangulat kialakulásához vezettek, és meggyőzően bizonyítja, hogy szervezett akció okozta az áldozat halálát.

Ebben az összefüggésben érdemes kitérni arra, miben hoz Pelle egyértelműen újat korábbi ismereteinkhez képest. Az egyes esetekben szerepet játszott személyekkel, illetve hozzátartozóikkal készült interjúi önmagukban is izgalmas olvasmányok, de jelen formában, ahogy Pelle megadja az értelmezésükhöz szükséges háttérinformációkat, lebilincselő olvasmányt jelentenek. (Bár ez expressis verbis nem jelenik meg, úgy látszik, a szerző végigolvasta az *Egyenlőség* kis híján ötven évfolyamát, ami komoly teljesítmény. Egy sajtótörténeti tanulmányt megért volna ennek összefoglalása is, bár ez talán távolabbra esik a kötet tárgyától.)

Nem lehet vitás, hogy Pelle János munkája megkerülhetetlen lesz a háború utáni antiszemitizmussal foglalkozók számára, s a téma felé nem tudományos szempontból forduló olvasók is érdekfeszítő, gondolatébresztő művet nyernek vele.

Welker Árpád